

Det tyske Sikkerhetspolitiet på Sørlandet: den skjulte pådriver

Sipos rolle i Holocaust på Sørlandet

Kristian Thorsen Schoute

Masteroppgave i historie for lektorprogrammet

HIS4095L - 30 studiepoeng

Våren 2023

Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH)

Humanistisk fakultet

© Kristian Thorsen Schoute

2023

Det tyske sikkerhetspolitiet på Sørlandet: den skjulte pådriver. Sipos rolle i Holocaust på Sørlandet

Kristian Thorsen Schoute

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Representralen, Universitetet i Oslo

Forord

Etter fem år som student på Universitet i Oslo, og åtte måneder med arbeid på dette prosjektet, er det nå plutselig over. Masteroppgaven er det største prosjektet jeg har jobbet med som student, og det har vært både krevende og interessant på samme tid. Jeg vil først og fremst rette en stor takk til min veileder Øystein Hetland ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter. Takk for all god hjelp! De raske og gode tilbakemeldingene var alltid veldig hjelpsomme, og uten din ekspertise hadde dette prosjektet neppe vært mulig. Jeg vil også gjerne få takke Thomas V. Hagen ved Arkivet i Kristiansand, som tok seg tid til å møte en masterstudent i starten av et omfattende prosjekt.

Dette prosjektet hadde aldri blitt gjennomført uten støtte fra min kjæreste, Ingvild. Takk for at du både har holdt ut og pushet meg hver dag. Jeg må også takke mamma, som har støttet meg hele veien. Takk til alle gode venner, både på lektorprogrammet og på masterlesesalen for historiestudenter.

Kristian Thorsen Schoute

Oslo, mai 2023

Sammendrag

Nazistene forsøk på å utrydde de europeiske jødene under andre verdenskrig, ofte kalt Holocaust, er en av de meste forferdelige og grusomme hendelsene i moderne tid. Holocaust skjedde også i Norge. 773 norske jøder ble deportert til konsentrasjonsleirer på kontinentet, og svært få kom tilbake. Denne oppgaven har hatt som mål å etablere en rolle hos en av hovedaktørene i Holocaust på Sørlandet, nemlig det tyske sikkerhetspolitiet. Det tyske sikkerhetspolitiet hadde fått et organisatorisk og ideologisk ansvar for jødeforfølgelsene i de tyskokkuperte områdene. Sikkerhetspolitiets forfølgelse av jødene på Sørlandet startet umiddelbart etter det tyske angrepet på Norge i april 1940. Sipo var initiativtaker til mange av de tidlige antijødiske tiltakene, som stemplingen av norske jøders legitimasjonsbevis, forfølgelse av enkeltpersoner og merkingen av jødiske forretninger, men det norske politiet sto ofte for den praktiske gjennomføringen. I løpet av 1942 så man en tydelig radikalisering av nazistenes jødeforfølgelse i alle de okkuperte områdene, og dermed også i Norge. Sikkerhetspolitiets rolle i forbindelse med massearrestasjonene i oktober og november var den av både en pådriver og observator. Norsk politi gjennomførte arrestasjonene, men Sipo overvåket prosessen tett og hadde få problemer med å gripe inn. Etter de store arrestasjonene i 1942 fortsatte Sikkerhetspolitiet å jakte på jøder som hadde sluppet unna. Sipo ble nå mer direkte involvert i sakene, ofte representert ved Wilhelm Wagner i Gestapo. Det tyske sikkerhetspolitiet startet også prosessene med å likvidere norske jøders bo og forretninger. De beslagla ofte eiendeler eller forretninger og sendte deretter saken til Likvidasjonsstyret og bobestyrerne. Men også i forbindelse med likvidering av norske jøders bo var det til syvende og sist Sipo som tok de endelige avgjørelsene hvis det oppsto tvilstilfeller. Det tyske sikkerhetspolitiet fungerte svært ofte som initiativtaker, men de overvåket samtidig det norske politiet tett i deres gjennomføring av ordrene, og må anses å være en av de mest aktive pådriverne bak Holocaust på Sørlandet.

Innholdsfortegnelse:

Kapittel 1: Introduksjon	1
1.1 Innledning	1
1.2 Historisk bakgrunn	1
1.3 Forskningens status.....	4
1.4 Forskningsspørsmål, problemstilling og begrensing	7
1.5 Kilder	8
Kapittel 2: Sikkerhetspolitiet på Sørlandet.....	9
2.1 Innledning	9
2.2 Sikkerhetspolitiet i Norge	10
2.3 Aussendienststelle i Kristiansand	11
2.4 Samarbeidet mellom Sipo og Stapo i Kristiansand	12
Kapittel 3: Jødene på Sørlandet.....	13
3.1 Innledning	13
3.2 Jødene på Sørlandet	13
Kapittel 4: Registrering og arrestasjoner.....	16
4.1 Innledning	16
4.2 Tidlige antijødiske tiltak	17
4.3 Registreringen av norske jøder og J-stemplingen.....	20
4.4 Arrestasjonene i oktober og november 1942	22
4.5 Konklusjon: Hva kan vi si om Sipos rolle i registrering og arrestasjon av norske jøder på Sørlandet?	26
Kapittel 5: Likvidasjon av forretningene i Kristiansand	28
5.1 Innledning	28
5.2 Likvidasjonen av Feins Magasin	29
5.3 Videreføringen av City Dressmagasin.....	31
5.4 Konklusjon.....	32

Kapittel 6: Forfølgelse etter aksjonene i 1942	34
6.1 Innledning	34
6.2 Forfølgelsen av Viktor Fischer	35
6.3 Forfølgelsen av Friedrich og Grete Doller	37
6.4 Konklusjon: Hva var Sipos rolle i forfølgelsen av jøder på Sørlandet etter 1942?	42
Kapittel 7: Konklusjon	44
7.1 Sipos rolle i Holocaust på Sørlandet.....	45
7.2 En skjult pådriver?.....	48
Kilder:.....	51
Litteratur:.....	53

Kapittel 1: Introduksjon

1.1 Innledning

I juli 1941 fikk Reinhard Heydrich, leder for det tyske Sikkerhetspolitiet (Sipo) i oppdrag å gjennomføre en «endelig løsning på jødespørsmålet». I hele det okkuperte Europa ble Sipo etter dette den sentrale initiativtakeren og koordinatoren av forsøket på å utrydde Europas jøder. Dette gjaldt også Norge.¹

Det innebar ikke at Sipo ønsket å gjøre oppgavene helt selv. Tvert imot var det ofte et poeng å involvere andre instanser, både tyske og lokale, både for å dele ansvaret og for å lette gjennomføringen. Slik var det også i Norge, hvor det i hovedsak var norsk politi som fikk oppgaven med å arrestere jødene. Derfor kan det være vanskelig å etablere en tydelig rolle for Sipo.

Denne oppgaven skal se på hvordan Sipo opererte under forsøket på å utrydde jødene i en liten del av det okkuperte Europa: Sørlandet. Hvor direkte involvert var det tyske sikkerhetspolitiet i Holocaust på Sørlandet? Når følte de det nødvendig å intervensere i prosessene og når overlot de ansvaret til norsk politi? Hvilke avgjørelser gjorde de?

1.2 Historisk bakgrunn

Holocaust i Norge er en del av en større prosess i Europa, hvor nazistene ønsket å «rense» sitt «storgermanske rike» for jøder. Men hvorfor ønsket nazistene dette? Hva innebar den nazistiske ideologien? Og hvorfor var det særlig «jøden» som var hovedfienden? Det tankegodset nazistene la til grunn for Holocaust var basert på rasistiske holdninger mot flere folkegrupper i Europa, men det var særlig jøder som var den store fienden innenfor den nasjonalsosialistiske ideologien. I løpet av krigsårene, og særlig etter den tyske invasjonen av Sovjetunionen, så man en radikaliserings i nazistenes antijødiske politikk, som til slutt førte til den såkalte «endelige løsning». Alle jøder i Europa skulle utryddes i dødsleirer, hovedsakelig i Polen.² Også de norske jødene ble ofre for nazistenes jødeforfølgelse. Deportasjonen av norske jøder, ofte kalt «jødeaksjonene», ble gjennomført i løpet av høsten 1942 og starten av 1943, og til sammen ble 773 personer sendt til utryddelsesleirene i Tyskland og Polen³. De

¹ Bruland, Bjarte. *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. (Oslo: Dreyers Forlag, 2017), 25.

² Bruland, *Holocaust i Norge*, 24.

³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 18.

fleste norske jøder ble deportert til Auschwitz, dødsleiren hvor over en million personer ble drept i løpet av krigen. Kun 38 norske jøder overlevde konsentrasjonsleirene, og de aller fleste av disse overlevde nettopp fordi de unngikk Auschwitz. Hva innebar den nazistiske raseideologien, en ideologi som til slutt førte til at over seks millioner mennesker ble myrdet i løpet av krigsårene?

Den nazistiske raseideologien tok utgangspunkt i en tilnærmet åndelig holdning til rasebegrepet. Heinrich Himmler, leder for SS, mente at hver rase hadde en «rasesjel» som ble overført fra generasjon til generasjon.⁴ I nazistenes raseideologi fantes det et hierarki hvor noen raser ble regnet som overlegne andre basert på en rekke forskjellige karakteristikk og egenskaper.⁵ På toppen av dette rasehierarkiet var den nordiske rase. Den nordiske rase hadde egenskaper som gjorde at den skulle dominere og etablere et verdensherredømme; egenskaper de hadde fått som et resultat av geografi og landskap. Nazistene mente at det tyske folk bar den nord-germanske «rasesjel», men at det «enestående» nord-germanske blodet hadde blitt spredt og svekket.⁶ Derfor hadde nordiske folk et kollektivt ansvar for å motkjempe denne «svekkelsen» og overføre det nordiske blodet og rasesjel videre til nye generasjoner. Himmler ønsket å samle det nordiske folk i et stort rike som skulle strekke seg fra Øst-Europa til den europeiske vestkyst, og dermed skulle også Norden inkluderes det nye «storgermanske» riket. For Himmler og nazistene befant menneskeheten seg i en endekamp, hvor den nordiske rasen til slutt skulle stå igjen som seierherrer. Hovedmotstanderen i denne «kampen» var – slik nazistene så det – «jøden».

Himmler og nazistene så nemlig på jødene som det nordiske folks store «rasefiende», og den rake motsetning til de nordiske folk når det kom til fysiske, mentale og moralske egenskaper. Nazistene mente at jødene i flere årtusener hadde kjempet for verdensherredømme, og de mente at det var jødene som sto bak og trakk i trådene hos alle deres fiender i et forsøk på å utslette den nordiske rase.⁷ Særlig var kommunismen en del av den jødiske konspirasjonen for verdensherredømme, ifølge det nazistiske fiendebildet. På grunn av dette måtte den jødiske befolkningen i nordiske områder fjernes. Som historikeren Peter Hayes peker på, var det trolig i utgangspunktet ikke nazistenes plan å utrydde jødene i Europa, og at det heller var en

⁴ Emberland, Terje, Kott, Matthew. *Himmlers Norge: Nordmenn i Det Storgermanske Prosjekt*. (Aschehoug Dokumentar. Oslo: Aschehoug, 2013), 45.

⁵ Grimnes, *Norge under andre verdenskrig*. (Oslo: H. Aschehoug & Co., 2018), 124.

⁶ Emberland & Kott. *Himmlers Norge*, 45.

⁷ Emberland & Kott. *Himmlers Norge*, 51.

konsekvens av improvisering i takt med krigsutviklingen.⁸ I følge Lorentz Einhart ble flere løsninger foreslått, blant annet å deportere de europeiske jødene til andre deler av verden, som tyder på at «den endelige løsning» var et resultat av at presset fra de russiske jødene etter invasjonen av Sovjetunionen ble for stort.⁹ Dermed startet nazistene en systematisk utslettelse av den jødiske befolkningen i Europa. Også deportasjon og utryddelsen av de norske jødene var et ledd i nazistenes løsning på «jødeproblemet» i Europa.

Det var altså SS og det tyske sikkerhetspolitiet som hadde ansvar for utryddelsesleirene i Tyskland og Polen, men som nevnt i innledningen ble oppgaven om å fjerne jøder i de okkuperte områdene ofte overlatt til lokale myndigheter og politi. Hvem som var initiativtaker og pådriver bak Holocaust i Norge er et av de mest omdiskuterte temaene i norsk historieskriving om andre verdenskrig. Noen ting vet vi likevel sikkert. Vi vet at det var norsk politi som gjennomførte arrestasjonene av norske jøder i løpet av høsten 1942 og overleverte dem til SS på kaia i Oslo. Vi vet også at det var det tyske sikkerhetspolitiet som ga ordre om at alle norske jøder skulle registreres. Det var Sikkerhetspolitiet som delegerte ansvaret for likvidering av jødiske forretninger og bo, og det var Sikkerhetspolitiet som sto for forfølgelse av enkeltpersoner både før og etter jødeaksjonene i 1942. Men hva var egentlig Sikkerhetspolitiet? Og hva var Sipo sin rolle i Holocaust i Norge?

For å få en forståelse av Sipos ansvar for jødeaksjonene i Norge må man starte i organiseringen av SS i Tyskland. Sikkerhetspolitiet var innlemmet i SS, og i Tyskland hadde det samlede Sipo og SD (Sikkerhetstjenesten) fått tilnavnet *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). RSHA var en av de viktigste organene innenfor SS og var inndelt på en lignende måte som Sipo var organisert i Norge; med flere underavdelinger. Denne inndelingen av Sipo i Norge forklares nærmere senere. En underavdeling innenfor RSHA var referat IV B4, ledet av Adolf Eichmann, som hadde ansvar for «jødesaker». IV var avdelingen *Geheime Staatspolizei*, eller Gestapo, og Eichmanns avdeling var dermed en del av Gestapo. Eichmanns hovedoppgave var å kommunisere med de lokale lederne for IV B4, som for eksempel Wilhelm Wagner i Oslo.¹⁰ I Norge var IV B4 også en del av Gestapo, som også var en underavdeling av Sipo. I tillegg var Kriminalpolitiet (forkortet Kripo) en annen underavdeling av Sipo. Kripo etterfulgte fiender av den nazistiske stat og sto ofte for etterforskning av saker. Jøder ble sett på som fiender i det nazistiske verdensbilde, og Kripo

⁸ Hayes, *Why. Explaining the Holocaust*. (New York: W.W. Norton & Company, 2017), 88.

⁹ Eriksen, Harket, Lorenz, *Jødehat: Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. (Cappelen Damm, 2009), 497.

¹⁰ Bruland, *Holocaust i Norge*, 24.

spilte dermed også en rolle i dette. Sipo hadde altså, med Kripo, Gestapo og IV B4, et rent strukturelt og organisatorisk ansvar for gjennomføringen av Holocaust, som kunne trekkes helt tilbake til toppen av SS og den nazistiske ledelsen i både Oslo og Berlin. Men Sipos rolle i Holocaust hadde også et ideologisk perspektiv.

Som en viktig del av SS var Sikkerhetspolitiet tett forbundet med SS-ideologien og deres syn på rasehierarkiet. Bjarte Bruland beskriver Sipos ideologiske oppbygning på følgende vis:

«For det tyske sikkerhetspolitiet lå den antijødiske politikken i kjernen av deres oppbygning. Den inngikk som en del av alle av sikkerhetspolitiets arbeidsområder, siden «jødisk innflytelse» ble analysert inn i nærmest ethvert problemområde. Spesielt i sikkerhetspolitiets oppfatning av «motstandsarbeid» var dette sentralt: All motstand mot dem var i prinsippet motivert av jødisk innflytelse».¹¹

Etter sammenslåingen av SS og politiet ble skillet mellom politi og ideologi også fjernet, og dermed fungerte Sipo på mange måter som det ideologiske og politiske politiet innenfor det nazistiske systemet. Ideologien gjennomsyret altså hele det tyske politiet. Et eksempel på dette er arrestasjonene av jødene i Nord-Norge i 1941. Sommeren 1941 startet den tyske invasjonen av Sovjetunionen, og i forkant av operasjonen ble alle «sikkerhetsfarer» bak fronten arrestert, noe som inkluderte jødiske menn. Sikkerhetspolitiet definerte altså jøder bak fronten som potensielle fiender. Norge grenset til Sovjetunionen i nord, og Sipo hadde derfor i oppgave å motkjempe all form for motstand og fiendtlige elementer i områdene bak fronten. Det er altså tydelig at Sipos ideologiske oppbygning la grunnlag for deres rolle i arrestasjonene i nord i 1941, på samme måte som den kom til å prege organisasjonens rolle i de landsdekkende jødeaksjonene i 1942.

1.3 Forskningens status

Forskning på Holocaust i Norge var begrenset i årene etter krigen, men i løpet av 70- og 80-tallet endret dette seg. Et av de tidligste verkene om de norske jødene under andre verdenskrig ble skrevet av Oskar Mendelsohn. Hans bokserie, *Jødene historie i Norge gjennom 300 år*, er et omfattende arbeid som strekker seg over to bind og tar for seg hele historien til jødene i Norge. Det første bindet, fra 1969, var det første arbeidet som var skrevet

¹¹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 52.

om norske jøder siden 1922.¹² Det er særlig det andre bindet, som ble sluppet i 1987, som tar for seg jødernes skjebne under okkupasjonen i Norge.

Et av de viktigste verkene om det norske Holocaust er Bjarte Brulands *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon og tilintetgjørelse*. Boken fra 2017 er et omfattende arbeid om

hvordan Holocaust i Norge utspilte seg, helt fra invasjonen i 1940 til deportasjonene.¹³

Bruland tar også for seg aktørene i det norske Holocaust, og han vier plass til det tyske sikkerhetspolitiets rolle, sentrale personligheter og Sipos mentalitet. Boken handler i stor grad om det norske Holocaust på et nasjonalt nivå, og det er i den sammenheng også naturlig å fokusere på Oslo og området rundt. Bruland bruker likevel eksempler fra resten av Norge, og han retter søkelys mot blant annet likvidasjon av de to jødiske forretningene i Kristiansand. I senere tid har Marte Michelet skrevet to bøker om Holocaust i Norge: *Den største forbrytelsen: ofre og gjerningsmenn i det norske Holocaust* og *Hva visste Hjemmefronten? Holocaust i Norge: Varslene, unnvikelsen og hemmeligholdet*. Særlig sistnevnte er svært kontroversiell og omdiskutert. Ettersom deler av oppgaven skal handle om likvidasjon av to jødiske forretninger, er det til slutt verdt å nevne Synne Corells *Likvidasjonen: Historien om Holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom* fra 2021. Corell skriver om likvidasjon av jødisk eiendom i Norge under krigen på et overordnet nivå, samtidig som hun tar for seg enkelttilfeller og eksempler.

Det mest omfattende arbeidet om det tyske sikkerhetspoliti kan man tilskrive Odd Bergfald, Sverre Kjeldstadli og Berit Nøkleby. I 1959 utga Sverre Kjeldstadli sitt verk *Hjemmestyrkene: hovedtrekk av den militære motstanden under krigen*. I 2011 kom det en nyttig utgivelse. Allerede på slutten av 50-tallet la altså Kjeldstadli frem hvordan Sipo var organisert, både på et overordnet nivå i Tyskland og i de okkuperte områdene. Boken handler i utgangspunktet om den norske motstanden under krigen, men den går altså i dybden på organisering av de tyske politistyrkene i Norge. I 1978 kom Bergfald sin *Gestapo i Norge*, som hovedsakelig tar for seg operasjonene mot norsk motstand fra Gestapo, men det går selvsagt også inn i organiseringen innad i Sikkerhetspolitiet. Han skriver blant annet om Aussendienststelle, det lokale tjenestestedet i Kristiansand, og i Flekkefjord.¹⁴ Også Nøklebys *Gestapo: tysk politi i Norge 1940-1945* handler om den tyske politiorganiseringen i Norge, men den retter et enda større søkelys på Sikkerhetspolitiet og Gestapo som en underorganisasjon av Sipo. Hun

¹² Mendelsohn, Oskar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 1. (Oslo: Forlaget Press, 2019), 5.

¹³ Bruland, *Holocaust i Norge*.

¹⁴ Bergfald, *Gestapo i Norge*. (Oslo: Hjemmenes Forlag, 1978), 253-254.

skriver generelt om etableringen av Sikkerhetspolitiet i Norge etter okkupasjonen, men også organiseringen av, og kommunikasjon med, de lokale tjenestestedene. I tillegg presenteres Arkivet og Sipo-organisasjonen i Kristiansand som en særlig grusom og hensynsløs gruppe.¹⁵ Det finnes altså omfattende forskningsarbeid om Sikkerhetspolitiet på nasjonalt nivå, men det er også skrevet mer konkret om organiseringen i Kristiansand og på Sørlandet.

Det var flere jødiske personer med tilknytning til Sørlandet som bodde i Rogaland. I boken *Herman Beckers krig* tar Frode Sæland for seg livet til Herman Becker, men også generelle trekk om Holocaust i Rogaland. Han skriver blant annet utdypende om arrestasjonene av Hans og Edith Reichwald, som bodde i Kristiansand i en periode og drev City Dressmagasin på vegne av Ediths far Moritz Rabinowitz. Sæland skriver også om Fein-ekteparet, som blant annet eide Feins Magasin i Kristiansand. Agder-fylkene og Rogaland er tett sammenknyttet, noe som blir desto tydeligere når man ser på både Reichwald- og Fein-ekteparet, som alle hadde tette relasjoner til Sørlandet. Derfor er Sælands bok om jødene i Rogaland viktig å trekke frem i sammenheng med Holocaust på Sørlandet.

Det finnes også lokalt forskningsarbeid om krigen på Sørlandet og Sikkerhetspolitiet på Arkivet. Kristen Taraldsens *Arkivet: torturens høyborg* fra 2003 tar for seg historier fra Arkivet, lokale historier om mennesker som på forskjellige måter var i kontakt med Sikkerhetspolitiet, og hvordan det lokale tjenestedet i Kristiansand var organisert. Boken beskriver i detalj de grusomme handlingene som ble utført av Sikkerhetspolitiet på Arkivet og gir et unikt innblikk i hva som foregikk der. Det er derfor et svært verdifullt arbeid om motstandsfolk på Sørlandet, men også om de tyske politistyrkene på Sørlandet. I 2015 ble boken *Jøder på Agder 1851-1945* utgitt. Den er skrevet av Roger Tronstad og tar for seg de jødiske personene som bodde på Agder i perioden mellom 1851 og 1945, men hvor krigsårene utgjør omtrent halvparten av boken. Tronstad skriver dyptgående om skjebnene til forskjellige jødiske personer og familier som hadde tilknytning til Sørlandet. Dette legger grunnlag for en oversikt over jødiske personer som på mange måter har vært nyttig i forskning om temaet. Han skriver blant annet om likvidasjon av jødiske forretninger, registrering og spørsmål rundt hva som lå til grunn for å regnes som «halvjøde» og «fulljøde», og aktørene som sto bak.¹⁶

Det arbeidet som ligger nærmest min masteroppgave er *Jakten på jødene på Agder: Det sørlandske Holocaust*. Boken er skrevet av Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger

¹⁵ Nøkleby, *Gestapo: tysk politi i Norge 1940-1945*. (Oslo: Aschehoug & Co., 2003), 115.

¹⁶ Tronstad, *Jødene på Agder*. (Kristiansand: Portal Forlag, 2015).

Tronstad, som på hver sin måte bidrar til å danne et helhetsinntrykk av Holocaust på Sørlandet. Den tar for seg historiene fra enkeltpersoner, familier og forretninger som ble ofre for nazistenes jødeforfølgelse på Sørlandet under krigen. Hagens kapittel om likvidasjon av jødiske forretninger tar både for seg hvordan de to butikkene til Julius Fein og Moritz Rabinowitz ble behandlet etter deportasjonene i 1942 og bestyrelsen av Rabinowitz' bo.¹⁷

Det er likevel ikke gjennomført en studie som ser mer spesifikt på Sipo sin rolle i Holocaust på Sørlandet. Kunnskapen om Holocaust på Sørlandet er bred, og Sipo dukker til stadighet opp i litteraturen, men et forskningsarbeid som fokuserer utelukkende på Sipo sine konkrete handlinger er det fortsatt rom for. Sipo har utvilsomt vært betydelig involvert i flere deler av jødeforfølgelsene på Sørlandet, men rent konkret hva det innebærer er noe denne masteroppgaven skal forsøke å svare på.

1.4 Forskningsspørsmål, problemstilling og begrensing

Den overordnede problemstillingen for oppgaven er: «Hvilken rolle spilte det tyske Sikkerhetspolitiet i Holocaust på Sørlandet?» Jeg skal forsøke å sette sammen en helhetlig tolkning av Sikkerhetspolitiets rolle med utgangspunkt i skjebnene og historiene til de jødiske personene som bodde på Sørlandet under krigen. Det var norsk politi som sto for arrestasjonene høsten 1942, men Bruland trekker likevel frem det tyske sikkerhetspolitiet som selve motoren bak radikaliseringsen av jødeforfølgelsene i Norge.¹⁸ Så hvilken rolle spilte Sipo i undertrykkelsen og deportasjonene av jødene på Sørlandet både før, under og etter massearrestasjonene høsten 1942? Var det Sipo som var initiativtakere? Hvordan forholdt Sipo seg til tvilstilfeller, hvor det var usikkert om en jødisk person skulle arresteres eller ikke? Hvilken rolle spilte Sipo i likvideringen av Feins Magasin og videreføringen av City Dressmagasin? Og kan man generelt prate om Sipo som en skjult pådriver bak Holocaust på Sørlandet?

Oppgaven begrenses altså i utgangspunktet til Sørlandet, og enda mer konkret Agder-fylkene. Dette er likevel ikke like åpenlyst i alle tilfeller, ettersom flere jødiske personer og familier hadde tilknytning til flere steder på Sørlandet og Vestlandet. De to jødiske forretningene i Kristiansand, for eksempel, var eid av personer som bodde i Stavanger og Haugesund, men

¹⁷ Hagen, Thomas V., Kvanvig, Gro og Tronstad, Roger. *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016).

¹⁸ Bruland, *Holocaust i Norge*, 657.

burde likevel regnes som en del av historien om Holocaust på Sørlandet. Den geografiske begrensningen kan altså bli litt flytende, for å danne et mer helhetlig inntrykk av temaet.

Perioden begrenses først og fremst til perioden 1940-1944. Det var få omfattende antijødiske tiltak før 1942, men de fantes. Inndragelse av radioer og merkingen av jødiske forretninger startet allerede i 1940, og i Kristiansand varte tiltakene svært lenge. Andre steder i landet ble skiltene i jødiske forretninger fjernet allerede sent på våren 1940, men i Kristiansand ble tiltaket stående til oktober – lenger enn noe annet sted i Norge.¹⁹ Jødeforfølgelsene i Norge ble radikalisert i løpet av 1942, på lik linje med resten av Europa. Registrering av jøder, arrestasjoner og til slutt deportasjonene fant sted i 1942. Etter de siste deportasjonene i februar 1943 var det få jødiske personer igjen i Norge, og Sipos siste saker på Sørlandet ble avsluttet i løpet av sensommeren og høsten 1943. Bestyrelsen av jødiske bo og likvideringen av forretninger fortsatte i 1943, men det aller meste var fullført før 1944. Derfor er perioden 1940-1944, med et særlig fokus på 1942, den mest naturlige tidsbegrensningen.

1.5 Kilder

Denne oppgaven kommer til å basere seg på både primærkilder og sekundærlitteratur. I dagene før kapitulasjonen lyktes Sipo på Arkivet med å tilintetgjøre alle bevis. Vi har derfor ikke kilder som kommer direkte fra Sipo-hovedkvarteret på Arkivet i Kristiansand, slik man har fra andre deler av landet. Dette fører til utfordringer når man skal finne frem til kilder som kan fortelle oss noe om temaet, og man er derfor nødt til å gå «omveien» gjennom annet kildemateriale om okkupasjonsstyret og politi i Norge under krigen.

Det er hovedsakelig tre forskjellige typer arkivmateriale som blir benyttet i oppgaven. Som nevnt var det stort sett Statspolitiet og norsk politi som sto for arrestasjonene av norske jøder i 1942, og i løpet av krigen var samarbeidet mellom Sipo og Statspolitiet tett. Statspolitiets arkiv er bevart, og mye av kildematerialet som benyttes i denne oppgaven stammer derfra. Der står det blant annet informasjon og korrespondanse om arrestasjonene på Sørlandet og spørreskjema for jøder i Norge. Selv om dette er Statspolitiets arkiv står det mye om korrespondanse med Sipo, og det finnes egne arkivbokser som omhandler «korrespondanse med tyske myndigheter».

¹⁹ Thomas V. Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», i *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016), 66.

Det andre arkivet som har mye relevant materiale er Landssvikarkivet. Landssvikarkivet har samlet alle landssviksakene i Norge, og flere slike saker var aktuelle for oppgaven. Ettersom Sipos eget materiale ble tilintetgjort var vitnebeskrivelser fra landssviksaker en viktig kilde til informasjon om det som ble ødelagt. Landssviksakene mot de to bobestyrerne har vært særlig aktuelle for oppgaven. Andrew Berner Haldorsen og Johan Kjerulf Bredland var ansvarlige for behandlingen av de to jødiske forretningene i Kristiansand, henholdsvis City Dressmagasin og Fein Magasin, og forklarte seg i landssviksakene mot dem etter krigens slutt.

I tillegg utgjør Tilbakeføringskontoret og deres arkivmateriale en viktig del av kildemateriale for oppgaven. Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer overtok arkivet etter Likvidasjonsstyret umiddelbart etter krigen i et forsøk på å gi tilbake konfiskerte verdier. Likvidasjonsstyret hadde ansvaret for likvidasjon av forretninger, bobestyrelse og inndragelse av eiendom generelt, og de overnevnte bobestyrerne var altså en del av dette. Tilbakeføringskontorets arkiv er omfattende, men de har opprettet enkeltsaker på de jødiske personene og bedriftene som vies plass i denne oppgaven. Særlig mappen om likvidasjonen av Feins Magasin og Doller-ekteparets bo er nyttig for oppgaven.

Kapittel 2: Sikkerhetspolitiet på Sørlandet

2.1 Innledning

Det tyske sikkerhetspolitiet var en svært omfattende organisasjon. Gestapo, den utøvende delen av Sipo, har et fryktinngytende rykte på seg for å ha vært den mest hensynsløse og voldsomme politistyrken i det tyske okkupasjonsstyret. Forholdene innad i Sipo, Gestapo og SD kan være vanskelig å få en fullstendig oversikt over, og til tider kan det virke svært flytende. I dette kapittelet skal jeg derfor ta for meg Sipo-organisasjonen både på nasjonalt og lokalt nivå.

Først skal jeg kort redegjøre for hele Sikkerhetspolitiets organisering i Norge med fokus på hovedkvarteret (BdS) i Oslo. Deretter skal jeg forklare organisering av Sipo på Arkivet i Kristiansand, og hvordan det lokale tjenestestedet forholdt seg til både det norske Statspolitiet og ordinært norsk politi. Særlig relasjonen Sipo på Arkivet hadde til Statspolitiet er svært relevant for oppgaven. I 1946 skrev Rudolf Kerner, leder for Sipo på Arkivet, en rapport om

organiseringen av Sipo, både på nasjonalt og lokalt nivå. Rapporten har vært viktig for å etablere hvordan samarbeidet mellom Sipo og norsk politi fungerte i praksis.

2.2 Sikkerhetspolitiet i Norge

Det tyske sikkerhetspolitiet i Norge omfattet flere av de viktigste avdelingene innenfor den tyske politistyrken, som blant annet Kripo og Gestapo. Kort forklart er Sikkerhetspolitiet det politiske politiet i nazistenes samfunnsstruktur, som hadde i hovedoppgave å oppdage og håndtere trusler og motstand mot regimet, drive etterretning og ta seg av personer som var uønskede i deres nasjonalsosialistiske ideologi. Derfor var det blant annet Sipo som hadde hovedansvar for jødeforfølgelsene i de okkuperte områdene. I 1939 ble *Sicherheitsdienst*, SS sin sikkerhetstjeneste (forkortet SD), slått sammen med Sipo i Tyskland, og i Norge fungerte derfor Sipo og SD som én organisasjon. Lederen for hele organisasjon i Norge fra slutten av 1940, Heinrich Fehlis, fikk våren 1941 tittelen *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und SD* (BdS).²⁰ Fehlis var i Norge kun underlagt leder for SS, *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) Wilhelm Rediess og *Reichkommissar* Josef Terboven. BdS i Oslo, Sipos nasjonale hovedkvarter, var oppdelt i forskjellige avdelinger under Fehlis. Blant disse avdelingene fant man Kripo, Gestapo og SD. I tillegg ble det i løpet av okkupasjonen opprettet en underavdeling, referat IV B4 i Gestapo som skulle håndtere både jøde- og kirkespørsmål.²¹ Denne avdelingen ble ledet av Wilhelm Wagner og hadde et særlig ansvar for jødeforfølgelsene i Norge og deportasjonene i 1942 og 1943.

Sikkerhetspolitiet var delt opp i regionale kommandørdistrikt i de største byene i Norge. Lederen for disse kommandørdistriktene hadde tittelen *Kommandeure der Sipo und SD*, og man refererer ofte til kontorene som KdS. Det var KdS i Oslo, Trondheim, Stavanger, Bergen og Narvik.²² Underlagt disse kommandørdistriktene ble det også etablert *Aussendienststellen*, såkalte lokale tjenestesteder. Et slikt ADSt fantes på Arkivet i Kristiansand, som da var underlagt KdS i Stavanger. Rudolf Kerner, leder for ADSt i Kristiansand, beskrev etter krigen likevel de interne forholdene i Sipo annerledes. Sipo i Kristiansand var i stor grad selvstendige fra KdS i Stavanger og mottok som regel sine ordrer direkte fra BdS i Oslo.²³

²⁰ Nøkleby, Gestapo, 31.

²¹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 38.

²² Nøkleby, Gestapo, 22.

²³ Det tyske sikkerhetspolitiet og det aksjoner sammen med det norske statspolitiet. Rapport av Rudolf Kerner, 5. juli 1946. Landssviksak 121-45. Kristiansand politikammer.

2.3 Aussendienststelle i Kristiansand

Et hovedkvarter for Sipo ble etablert i Kristiansand kort tid etter den tyske okkupasjonen av Norge i 1940. De to første årene av okkupasjon hadde Sipo sitt hovedkvarter i Østre Strandgate i Kvadraturen, men fra og med januar 1942 holdt ADSt i Kristiansand til på det gamle Statsarkivet i Vesterveien. Leder for Sipo-hovedkvarteret i Kristiansand under mesteparten av okkupasjonstiden var SS-Hauptsturmführer Rudolf Kerner. Han fikk denne posisjonen i september 1941, og etterfulgte da Wilhelm Blomberg og Ernst Diehle.²⁴ Kerner hadde fått forfremmelsen til SS-Hauptsturmführer i 1942 etter å både ha bidratt til å oppdage og svekke Milorg på Sørlandet.²⁵ Han beskriver selv disse aksjonene i en rapport fra 1946. I august 1942 ble Sipo gjort oppmerksom på en lokal Milorg-organisasjon på Sørlandet, kalt Eichinger-gruppen, eller Kongshirden. Kerner bemerker at Sipo på Arkivet før dette ikke hadde kjent til noen organiserte motstandsgrupper på Sørlandet. I august ble medlemmene i denne gruppen arrestert. Mot slutten av 1942 ble også store deler av en annen motstandsgruppe, Laudal-gruppen, arrestert.²⁶ Kerner var leder for ADSt på Arkivet frem til den tyske kapitulasjonen i 1945. ADSt var organisert på samme måte som BdS, med flere avdelinger. Personalet på hver avdeling var betydelig mindre enn ved hovedkontoret i Oslo, men organiseringen fulgte likevel denne samme strukturen. Lederen for avdeling III, SD, i Kristiansand var Wilhelm Schulz, og det var Schulz som fungerte som stedfortreder for Kerner når det var nødvendig.²⁷

Avdeling IV, eller Gestapo, var også inndelt i fire forskjellige deler som hadde forskjellige ansvarsområder. Den mest omfattende av disse var IV N, som var ledet av Hans Petersen. Avdelingen hadde hovedansvar for etterretningsarbeid og arbeidet tett med angivere.²⁸ Petersen hadde Friedrich Lappe og statspolitibetjenten Ole Wehus under seg i IV N. Historikeren Kristen Taraldsen beskriver avdeling IV N innenfor Gestapo som «den desiderte farligste for norske motstandskjemper».²⁹ I tillegg hadde Kriminalpolitiet en egen avdeling, avdeling V, på Arkivet i Kristiansand. Leder for Kripo på Sørlandet var Peter Weidenbruch.

²⁴ Nøkleby, Gestapo, 125-126.

²⁵ Nøkleby, Gestapo, 126.

²⁶ Det tyske sikkerhetspolitiet og det aksjoner sammen med det norske statspolitiet. Rapport av Rudolf Kerner, 5. juli 1946. Landssviksak 121-45. Kristiansand politikammer.

²⁷ Taraldsen, *Arkivet: Torturens Høyborg*. (Kristiansand: Arkivet Freds- Og Menneskerettighetscenter, 2019), 20.

²⁸ Taraldsen, *Arkivet*, 21.

²⁹ Taraldsen, *Arkivet*, 21.

2.4 Samarbeidet mellom Sipo og Stapo i Kristiansand

Samarbeidet mellom Sipo på Arkivet og det norske Statspoliti var tett gjennom hele okkupasjonstiden. Statspolitiet, ofte forkortet Stapo, var en nasjonal norsk politistyrke som var laget etter modell fra det tyske sikkerhetspolitiet. Rudolf Kerner forklarte relasjonen mellom de to organisasjonene i sin rapport av 15. august 1946. I 1942 hadde Sipo-lederen fått beskjed fra BdS om å innlede «et intimt samarbeid» med Statspolitiet. Dette innebar ukentlige møter mellom leder for Stapo i Kristiansand, Tarald Løvstad, og lederen for Gestapo på Arkivet. Dette var først Heinze, men senere Hans Petersen. Løvstad leverte en rapport til Sipo én gang i måneden, og de delte informasjon fra sine avdelinger som var relevant for hverandre. Kerner er likevel tydelig på at det var Sipo og Gestapo som planla og forberedte aksjonene, og at Løvstad fikk beskjed på kort varsel om hva Stapo sin rolle skulle være.³⁰ Det er altså tydelig at samarbeidet mellom Sipo og Stapo på Sørlandet var tett, noe Kerner også eksplisitt uttrykte i rapporten. Likevel er det mye som tyder på at det var Sipo, og særlig avdeling IV N innenfor Gestapo, som sto for forberedelse og planlegging av aksjonene mot mistenkte motstandsgrupper- og personer på Sørlandet. Det var i den forlengelse at Kerner, Heinze eller Petersen benyttet det norske statspolitiet der det var behov. Statspolitibetjent Ole Wehus ble etter krigen bedt om å forklare seg om aksjonene på Sørlandet som han hadde vært en del av, og også i hans forklaring blir det tydelig at samarbeidet mellom Sipo og Stapo var tett.³¹

Stapo ble altså ofte tilkalt til å være med på aksjoner der det ble ansett som nødvendig fra Sipo sin side. Det blir samtidig tydelig at det var Sipo som sto bak både planlegging og organisering av aksjonene, og at Stapo som regel ble involvert på et sent tidspunkt. Ettersom en stor del av kildemateriale til denne oppgaven hentes fra Statspolitiets arkiv, er det viktig å etablere nettopp hvordan dette samarbeidet fungerte. Det er likevel også relevant å vise at denne dynamikken mellom Sipo og Stapo utviklet seg i løpet av krigsårene, og det kom også til å prege jødeforfølgelsene. Det var Stapo og norsk politi som arresterte norske jøder i oktober og november 1942, men det var Sipo som la alle retningslinjer for arrestasjonene og deportasjonen. Sipo overvåket også arrestasjonene og grep inn der det var nødvendig. Dette

³⁰ Det tyske sikkerhetspolitiet og det aksjoner sammen med det norske statspolitiet. Rapport av Rudolf Kerner, 5. juli 1946. Landssviksak 121-45. Kristiansand politikammer.

³¹ Avhør av Ole Wehus, fhv. Statspolitibetjent. Rapport av A. Ødegaard, 26. juni 1946. Landssviksak 121-45. Kristiansand politikammer.

forholdet mellom Sipo og Stapo ble altså gjennomgående for Holocaust i Norge. Dette blir utdypet videre i kapittel 4.

Kapittel 3: Jødene på Sørlandet

3.1 Innledning

Det var ikke mange jøder som bodde på Sørlandet under andre verdenskrig, men det var noen få. I tillegg var det flere familier i Rogaland som på forskjellige måter hadde tett tilknytning til Agder-fylkene, og deres fortellinger vil også være en del av historien om Holocaust på Sørlandet. I dette kapittelet blir jødene på Sørlandet kort presentert. Kunnskapen om dette kommer hovedsakelig fra Roger Tronstad, som i 2015 ga ut en bok om jødernes historie på Agder. Hvem var egentlig jødene på Sørlandet? I Sørlandets største by, Kristiansand, var det ingen fastboende jøder. Det var trolig totalt seks personer som fikk sine legitimasjonsbevis stemplet med «J» i løpet av 1942.³² I tillegg var det det et jødisk ektepar i Grimstad, Doller-ekteparet, som ikke ble oppdaget før senere, og en siste person som aldri ble arrestert. Allerede i 1940 flyktet Hauke-ekteparet. Vi kan derfor prate om omtrent elleve jødiske personer som oppholdt seg regelmessig på Sørlandet før og under okkupasjonen.

I tillegg var det altså jødiske personer i Rogaland som hadde tette forbindelser til Sørlandet. Det var for eksempel Hans og Edith Reichwald, som i en periode bodde i Kristiansand og drev forretninger til Ediths far, Moritz Rabinowitz. I tillegg var det én annen forretning i Kristiansand som var eid av en jødisk mann i Stavanger. Også disse fortellingene tas med historien om Holocaust på Sørlandet.

3.2 Jødene på Sørlandet

Det tyske ekteparet Paul og Marianne Hauke hadde flyktet til Norge og Kristiansand i 1938 for å unnslipe nazistenes antisemittiske politikk i Tyskland.³³ Marianne var jøde, men ikke Paul. I Kristiansand fikk de oppholdstillatelse og etter hvert arbeidstillatelse. Like etter den tyske invasjonen av Norge var det tyske sikkerhetspolitiet opptatt av å arrestere tyske flyktninger i landet, og derfor bestemte Hauke-ekteparet seg for å flykte fra Kristiansand. Det

³² Tronstad, *Jødene på Agder*, 141-142.

³³ Kvanvig, Gro. «Ringer i vann. En historie om en familie på flukt» i *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016), 20.

var altså Sipo som etterlyste Hauke-ekteparet kun noen uker etter den tyske invasjonen av Norge. Dette tyder på hvor godt Sipo var orientert om situasjonen med jøder på Sørlandet, men også hvor interessert de var i å ta dem så fort som mulig.

I tillegg var det altså trolig elleve jødiske personer som oppholdt seg i forskjellige perioder på Sørlandet. Disse ni personene var Viktor og Astrid Fischer, Eva og Bernhard Kletzewski, Heinrich Kolnitzanski, Friedrich og Grete Doller, Paul Schles, Hans og Edith Reichwald og Gisela Wilmersdoerffer.

Viktor og Astrid Fischer bodde på Høie, like utenfor Kristiansand. Viktor Fischer var rumensk statsborger og jøde, mens Astrid var norsk og ikke-jødisk.³⁴ At Viktor Fischer både var rumensk og levde i et såkalt «blandingsekteskap» kom til å skape store vanskeligheter for Sipo senere. Både Astrid og Viktor Fischer unngikk til slutt deportasjon og overlevde krigen.

Bernhard og Eva Kletzewski var far og datter som bodde i Kvinesdal i Vest-Agder. Bernhard Kletzewski ble arrestert 26. oktober 1942, sammen med de andre mannlige jødene i Norge, og transportert til Berg fangeleir. Han ble til slutt løslatt, antakeligvis fordi han var gift med en ikke-jødisk person. Dattera Eva ble sammen med sin mor, Kathe, arrestert 26. november, men de ble begge løslatt kort tid senere. Kathe var altså ikke jødisk, men Eva måtte flere ganger avklare sine «jødiske forbindelser» til Innenriksdepartementet. Alle tre overlevde krigen.³⁵

Heinrich Kolnitzanski fikk sitt legitimasjonsbevis stemplet på Sørlandet, men han tilbragte store deler av okkupasjonstiden i Oslo.³⁶ I en periode arbeidet han i Kristiansand. Han ble arrestert i Oslo 26. oktober 1942 og deportert med Donau 26. november. Kolnitzanski døde i Auschwitz i januar 1943.

Paul Schles arbeidet som snekker og bodde i Lillesand. Han var gift med Hanna Margrethe, som var ikke-jødisk. Schles ble arrestert 26. oktober 1942 og transportert til Bredtveit fengsel. Der satt han frem til krigens slutt i mai 1945. Han ble trolig ikke deportert fordi han levde i et «blandingsekteskap».³⁷

På Sørlandet hadde man også et ganske unikt tilfelle hvor en jødisk person ikke ble arrestert og bodde hele krigen i hjemme sitt. Dette var Gisela Wilmersdoerffer, som hadde flyktet fra Tyskland til Arendal like før krigsutbruddet. Hun unngikk arrestasjon i november 1942. Hva

³⁴ Tronstad, «Hvem var jødene?», 117.

³⁵ Tronstad, *Jødene på Agder*, 170-175.

³⁶ Tronstad, *Jødene på Agder*, 142.

³⁷ Tronstad, *Jødene på Agder*, 163.

som er grunnen til det er uvisst, men Roger Tronstad peker på at det er uklart om hun fikk legitimasjonsbeviset sitt stemplet.³⁸ Dette vil i så fall forklare at hun ikke var en del av Sipos lister for arrestasjonene i oktober og november 1942. Gisela var ved dårlig helse i tiden rundt arrestasjonene og etter vurdering fra en NS-lege slapp hun deportasjon.³⁹ Hun overlevde krigen.

I Grimstad bodde Friedrich og Grete Doller, som begge var jødiske. Gustav var fabrikkstyrer i byen. Paret klarte lenge holde det skjult i byen at de var jøder, og de var ikke utsatt for verken J-stemplingen eller spørreskjemaene. De unngikk også arrestasjon i 1942. I oktober 1943 hadde det tyske politiet likevel oppdaget at Doller-ekteparet var jødiske, og begge ble arrestert etter ordre fra Sikkerhetspolitiet.⁴⁰ Tronstad gjorde grundig arbeid i forbindelse med Dollers arrestasjon og hva det tyske politiet visste. Det er mye som tyder på at tyskerne faktisk var usikre på om Friedrich kunne regnes som «fulljøde» ut ifra deres egne retningslinjer, og at dette var grunnen til at prosessen tok såpass lang tid. Etter et halvt år i forskjellige fangeleirer i Norge, men hovedsakelig Grini, ble Grete og Friedrich Doller deportert til Stutthof i august 1943. Begge overlevde oppholdet i Polen.

Det var også flere jødiske familier i Rogaland som hadde tette forbindelser med Sørlandet, og særlig Kristiansand. Hans og Edith Reichwald bodde i en periode i overgangen 1939 til 1940 i Kristiansand, hvor Hans skulle hjelpe med driften av forretningen City Dressmagasin i byen.⁴¹ Butikken var eid av Ediths far, Moritz Rabinowitz. Rabinowitz ble i starten av desember 1940 arrestert, og kun den andre norske jøden til å bli deportert. Han var kjent for sine sterke antinazistiske holdninger.⁴² Rabinowitz døde i Sachsenhausen i slutten av februar 1941. Hans og Edith Reichwald flyttet til Skånevik sommeren 1940 og bodde der sammen med sønnen Harry, som ble født i november samme år. Hele Reichwald-familien ble arrestert i løpet av oktober og november 1942, og alle tre ble drept i Auschwitz.

Julius og Rösi Fein bodde i Stavanger gjennom hele krigen, men Julius eide butikken Feins Magasin i Kristiansand. Rösi og Julius Fein drev også flere forretninger i Stavanger. Ekteparet Fein hjalp familien Reichwald med å få opphold i Norge etter at de flyktet fra Tyskland i

³⁸ Tronstad, *Jødene på Agder*, 141.

³⁹ Tronstad, «Hvem var jødene?», 107.

⁴⁰ Tronstad, *Jødene på Agder*, 140.

⁴¹ Tronstad, «Hvem var jødene?», 107.

⁴² Sæland, *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. (Oslo: Aschehoug, 2009).

1938, og Sæland omtaler ekteparet som aktive og velkjente i lokalsamfunnet i Stavanger.⁴³ Julius Fein ble arrestert 26. oktober 1942 med de andre mannlige jødene i Norge. Han ble deportert med Donau og døde i Auschwitz i februar 1943. Rösi Fein ble arrestert 26. november, men havnet på transporten til Oslo som ble forsinket.⁴⁴ Hun ble derfor deportert med Gotenland i februar og døde i Auschwitz 3. mars.

Kapittel 4: Registrering og arrestasjoner

4.1 Innledning

Forfølgelsen av norske jøder startet kort tid etter den tyske okkupasjonen i 1940. Allerede noen uker etter invasjonen ble jødiske forretninger i Kristiansand markert med skilt i butikkvinduene, og alle radioer som tilhørte jøder ble inndratt. Men i 1942 tok den antijødiske politikken i Norge en radikal vending. På kort tid innførte okkupasjonsstyret de mest omfattende antijødiske tiltakene, med det endelige målet om å tømme Norge for jøder. I månedene før deportasjonene jobbet det tyske sikkerhetspolitiet med å få en oversikt over hvilke jøder som skulle deporteres og ikke. I januar 1942 beordret Sipo det norske politidepartementet til å gjennomføre en stemping av legitimasjonsbevis, hvor norske jøders pass ble stemplet med «J». I tillegg tok NS initiativ til «spørreskjema for jøder i Norge». På grunnlag av informasjonen innhentet fra J-stemplingen skulle Sipo og Stapo ta vurderinger om hvilke personer som kvalifiserte for å bli arrestert og ikke. Ofte kunne det oppstå tvilstilfeller i denne prosessen. Alle jødiske menn over 15 år ble arrestert 26. oktober, mens kvinner og barn ble arrestert 25. og 26. november. I løpet av dagen 26. november ble de fleste jødene i Norge deportert. Ingen av de fastboende jødene på Sørlandet ble drept i løpet av krigen. Det var på grunn av de kriteriene det tyske sikkerhetspolitiet selv la til grunn for jødeforfølgelsene, og noe som skiller Sørlandet fra andre deler av landet.

Dette kapittelet skal ta for seg nettopp Sipos rolle i de tidlige antijødiske tiltak, registrering av jødene i Norge og til slutt arrestasjonene, basert på kildemateriale fra Statspolitiets arkiv. På hvilken måte var Sipo involvert i antijødiske tiltak som fant sted før de store arrestasjonene høsten 1942? Hvordan håndterte Sipo tvilstilfeller som oppsto i forbindelse med

⁴³ Sæland, *Herman Beckers krig*, 75.

⁴⁴ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 71.

arrestasjonene? Og hva kan man si generelt om Sipos rolle i registreringer og arrestasjoner i løpet av 1942?

4.2 Tidlige antijødiske tiltak

Selv om flesteparten av de antijødiske tiltakene i Norge fant sted i 1942, gjorde okkupasjonsmakten enkelte grep allerede fra starten av okkupasjonen. Det var noen tiltak som ble gjort på både nasjonalt og lokalt nivå, men flere av hendelsene kunne ofte være basert på lokale initiativ, tilfeldigheter og improvisasjon. Bruland viser til et eksempel hvor advokat Einar Nathan var blitt arrestert fordi han tilfeldigvis dultet borti en tysk soldat på gaten i Oslo.⁴⁵ I tillegg ble det utført enkeltaksjoner, terror, mot både personer og jødiske forretninger. Dette ble gjort fra både tysk og norsk side, og ofte kunne NS iscenesette sjikaner av personer og forretninger i Norge.⁴⁶ Allerede i mai 1940 ga Sipo ordre om at norske jøder ikke kunne ha radioer og at alle jødiske forretninger skulle registreres og merkes. Sipo var også svært opptatt av å ta tyske flyktninger og personer med fiendtlige holdninger til Tyskland og nazistene; såkalte «fiender av staten». Men de tidlige antijødiske tiltakene var også preget av usikkerhet fra tysk side, blant annet om hva det endelige målet med forfølgelsene skulle bli. I tillegg var tyskerne opptatt av å overbevise det norske folk om det nasjonalsosialistiske tankegodset. De kraftige reaksjonene som hadde oppstått i forbindelse med merkingen av jødiske forretninger i Østfold tydet på at en veldig aggressiv forfølgelse av norske jøder kunne ha en avskrekkende effekt, fryktet de.⁴⁷ Derfor ble de tidlige antijødiske tiltakene i Norge gjort annerledes enn i mange andre land, og på mange måter var de både mindre omfattende og mindre åpenlyse.

Noe av det første det tyske sikkerhetspolitiet gjorde etter invasjonen i 1940 var å forsøke å ta tyske flyktninger og såkalte «fiender av staten». Det var nettopp dette som gjorde at ekteparet Hauke måtte flykte til Sverige allerede sommeren 1940, og at Moritz Rabinowitz ble deportert til Sachsenhausen så tidlig som i mai 1941, hvor han senere døde. Paul og Marianne Hauke ble allerede i mai 1940 etterlyst av det tyske sikkerhetspolitiet i Kristiansand, ettersom de var tyske flyktninger.⁴⁸ Like etter okkupasjonen av Norge var det tyske sikkerhetspolitiet opptatt av å ta tyske flyktninger, og Hauke-ekteparet falt innenfor den kategorien. Marianne var altså i tillegg jødisk. Da arrestasjonsordren fra Sipo var formidlet i Polititidende 24. mai 1940, var

⁴⁵ Bruland, *Holocaust i Norge*, 78.

⁴⁶ Sæland, *Herman Beckers krig*, 103.

⁴⁷ Bruland, *Holocaust i Norge*, 90.

⁴⁸ Tronstad, «Hvem var jødene?», 122.

paret allerede på flukt, og de klarte til slutt å komme seg trygt til Sverige.⁴⁹ At Sipo brukte Politidende betyr også at de tidlig ønsket å bruke norsk politi i jødeforfølgelse, ettersom Politidende fungerte som et slags «etterlysningsblad». Det var altså det tyske sikkerhetspolitiet som etterlyste Hauke-ekteparet kun noen uker etter den tyske invasjonen av Norge. Det er tydelig at Sipo spilte en fremtredende rolle i forfølgelse av enkeltpersoner svært tidlig, også på Sørlandet. Men Hauke-ekteparet var ikke de eneste jødene med forbindelse til Sørlandet som havnet på Sipos radar i løpet av 1940.

Moritz Rabinowitz bodde i Haugesund, drev flere forretninger og var en kjent mann i lokalmiljøet sitt. Han eide også forretningen City Dressmagasin i Kristiansand. Derfor hører hans historie til fortellingen om Holocaust på Sørlandet. Han var jøde, men han var også svært åpen om sine antinazistiske og tyskfiendtlige holdninger. Ifølge Sæland ble han omtalt som «jødenes verdslige leder i Norge» i nazistpartiavisen *Westdeutscher Beobachter* i 1936.⁵⁰ Han ble derfor sett på som en fiende av den tyske stat, og han var en av de første personene tyskerne var ute etter å ta i Norge etter invasjonen i 1940. Han valgte å ikke flykte landet, trolig fordi han var for engasjert i både familien og forretningene sine, og derfor la han ut på flukt i Norge. Han ble arrestert av Gestapo i Skånevik 4. desember 1940. Deretter ble han transportert mellom Stavanger kretsfengsel, Møllergata 19 og Åneby fangeleir. I Stavanger forsøkte han å ta sitt eget liv, men mislykkes. I mai 1941 ble han deportert med skipet Monte Rosa og endte opp i Sachsenhausen, hvor han døde i februar 1941.⁵¹ Arrestasjonsgrunnen som blir oppgitt i Sipos dagsrapporter er «tyskfiendtlig propaganda», altså fra før okkupasjonen.⁵² Ifølge Sæland var det altså Gestapo som arresterte Rabinowitz i Skånevik. Dette skiller seg fra arrestasjonen av svigersønnen Hans og datteren Edith Reichwald senere, hvor oppgaven ble gitt til det lokale politiet (se kap. 4.4). Dette tyder på at Sipo var svært involvert i forfølgelsen av Moritz Rabinowitz i 1940. Det var også det tyske sikkerhetspolitiet som etterlyste Rabinowitz i utgangspunktet, og det er tydelig at Sipo så på ham som en trussel. På lik linje med ekteparet Hauke ble altså Rabinowitz offer for Sipos tidlige jødeforfølgelser i Norge.

Det tyske sikkerhetspolitiet tok allerede i mai 1940 initiativ til inndragelsen av norske jøders radioer. Som Bruland påpeker, vet vi ikke helt sikkert hva som var bakgrunnen for disse tiltakene, men at det kan ha vært flersidig. Det kan ha vært tyskernes ønske om å se hvordan

⁴⁹ Tronstad, «Hvem var jødene?», 122.

⁵⁰ Sæland, *Herman Beckers krig*, 103.

⁵¹ Sæland, *Herman Beckers krig*, 105.

⁵² Nøkleby, *Gestapo*, 194.

norsk politi kom til å reagere på slike direktiv.⁵³ Men det kan også ha sammenheng med nazistenes antisemittiske holdninger. Synne Corell beskriver bakgrunnen for tiltaket slik: «Beslutningen om å ta radioapparatene fra norske jøder ble altså forankret i påstanden om at 'jøder' var profesjonelle ryktespredere. Det var et ideologisk motivert beslag, og ikke et angrep på norske jøders eiendom isolert sett.»⁵⁴ Ordren om inndragelse av jøders radioer i Oslo kom fra Wilhelm Esser i Gestapo, og alle radioene ble levert til Sipo. Rundt om i Norge foregikk inndragelsen på forskjellige måter, og i tråd med de fleste tidlige antijødiske tiltak var selve utførelsen gjerne overlatt til de lokale kommandantene. I Kristiansand ble det søkt etter radioer 24. mai hos de to jødiske forretningene i byen; Fein Magasin og City Dressmagasin, men det ble ikke funnet noe.⁵⁵ Det var altså det tyske sikkerhetspolitiet som tok initiativ til inndragelsen av jøders radioer i Norge, og også i Kristiansand ble dette gjennomført. Det som er særlig interessant er at Sipo forsøkte å skjule tiltakene så langt det var mulig. Ifølge Bruland ga den tyske okkupasjonsmakten pressedirektiv til norske aviser om å la være å skrive om saken, og det var tydelig at Sipo i stor grad ønsket hemmelighet.⁵⁶ At det tyske sikkerhetspolitiet ønsket å skjule egen involvering i antijødiske tiltak og flytte fokuset til det norske politiet, var en tendens som kom til å bli gjeldende under store deler av okkupasjonen, og noe denne oppgaven kommer tilbake til flere ganger.

Den tyske okkupasjonsmakten ønsket også tidlig å få en oversikt over jødiske forretninger i Norge. Som Bruland påpeker, ble dette gjennomført gjennom lokale tiltak som varierte fra sted til sted.⁵⁷ Rundt om i Norge skjedde merkingen av jødiske forretninger på forskjellige måter, men i Kristiansand ble den gjort i forbindelse med inndragelse av radioer i mai 1940. Det var som sagt det tyske sikkerhetspolitiet som ga ordren til det lokale politikammeret i Kristiansand om å hente radioer hos Feins Magasin og City Dressmagasin, og det ble nettopp i den anledning hengt opp plakater med teksten «Jødeforretning» i butikkvinduet i Feins Magasin.⁵⁸ Det var en del av den samme ordren. Sipo valgte altså også i dette tilfellet å overlate selve grovarbeidet til det lokale politiet. Plakatene hang i butikkvinduet i Feins Magasin frem til oktober 1940, lenger enn noe annet sted i Norge. Ifølge Bruland skapte det få reaksjoner i Kristiansand da plakaten ble hengt opp i byen, men det samme var overhodet

⁵³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 82.

⁵⁴ Corell, Synne. *Likvidasjonen. Historien om holocaust i Norge og jakten på jødernes eiendom*. (Oslo: Gyldendal, 2021), 39.

⁵⁵ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 67.

⁵⁶ Bruland, *Holocaust i Norge*, 83.

⁵⁷ Bruland, *Holocaust i Norge*, 87.

⁵⁸ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 67.

ikke tilfellet i andre deler av Norge. I Østfold hadde merkingen av jødiske forretninger skapt store reaksjoner, som på lang vei kom til å legge føringen for alle antijødiske tiltak i årene som fulgte.⁵⁹ Inndragelsen av norske jøders radioer hadde foregått i det skjulte, men et såpass tydelig tiltak som plakater i butikkvinduer skapte stor harme i befolkningen. Merkingen av jødiske forretninger la likevel grunnlag for en oversikt over jødisk-eide forretninger i Norge, som Sipo senere kunne bruke til likvidering av disse virksomhetene.

4.3 Registreringen av norske jøder og J-stemplingen

I løpet av vinteren og våren 1942 startet okkupasjonsstyret arbeidet med å registrere og få oversikt over norske jøder rundt om i landet. Allerede i oktober 1941 hadde leder for BdS i Oslo, Heinrich Fehlis, etterspurt at norske jøders legitimasjonsbevis skulle markeres med en rød «J». Med utgangspunkt i denne stemplingen ble det innhentet informasjon som dannet grunnlag for en oversikt over jødene i Norge.⁶⁰ Etter en rekke byråkratiske og juridiske problemstillinger ble det endelige rundskrivet sendt ut til lokale politikammer i dagene etter 10. januar 1942, og dette rundskrivet skulle publiseres i alle landets aviser. Fredag 23. januar kunne man i Kristiansandsavisens, *Fædrelandsvennen*, lese overskriften «Jøder skal ha J stemplet i sine papirer» på avisens første side. I tillegg var selve kunngjøringen fra Politidepartementet publisert på side fem, som inneholdt tydelig rettingslinjer for hvem som måtte melde seg til politiet.⁶¹ Kort tid senere ble alle jøder som fikk sine pass stemplet med «J» tilsendt et spørreskjema som skulle fylles ut. Skjemaet hadde tittelen «Spørreskjema for jøder i Norge». Som Bruland påpeker ble skjemaet sendt direkte til de jødiske personene selv via post, for å unngå et nytt offentlig antijødisk tiltak som kunne slå negativt ut blant befolkningen i Norge.⁶²

Ordren om å registrere de norske jødene og gjennomføringen av J-stemplingen kom altså fra leder for BdS i Oslo, Heinrich Fehlis. Bruland diskuterer i tillegg Wilhelm Wagners rolle i dette på følgende vis:

⁵⁹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 183.

⁶⁰ Bruland, *Holocaust i Norge*, 183.

⁶¹ (Red) Magne Torsvik. *Fædrelandsvennen*. 23.1.1943.

⁶² Bruland, *Holocaust i Norge*, 193.

«Selv om brevene til Politidepartementet var undertegnet Fehlis, er det all grunn til å at det var Wagner (i egenskap av leder for referat IV B4), som skrev brevene som la til rette for J-stemplingen, og dermed indirekte var den som utformet kunngjøringen». ⁶³

Til tross for usikkerheten knyttet til om det var Fehlis eller Wagner som sto bak brevene som førte til J-stemplingen, er det ingen tvil om at det var Sipo som var initiativtakeren. Det var likevel viktig for Sipo å ikke fremstå som ansvarlig for kunngjøringen, noe Fehlis tydeliggjorde i sin godkjennelse av det endelig utkastet fra Politidepartementet, da han ba alle referanser til den tyske okkupasjonsmakten strøket. ⁶⁴ Bruland peker på to antatte hovedårsaker til at Sipo ikke ønsket sitt navn på kunngjøringen. Den første var at den tyske okkupasjonsmakten så langt det var mulig skulle la de norske myndighetene ta seg av antijødisk politikk i Norge, mens den andre årsaken var at norsk politi ville ha mer tillit i folket enn tyskerne. ⁶⁵ I *Fædrelandsvennen* 23. januar står kunngjøringen beskrevet nettopp som «Kunngjøring fra Politidepartementet», uten noen referanser til verken Sipo eller andre deler av det tyske okkupasjonsstyret.

I brevutvekslingen måtte Fehlis tydeliggjøre hvilke grunnlag som måtte være til stede for å regnes som «jøde» i Norge, som tok utgangspunkt i Nürnberg-prinsippet. I den endelige kunngjøringen fra Politidepartementet ble det lagt frem tre forutsetninger for å kunne regnes som «fulljøde»: 1) «Fulljøde» regnes som å ha minst tre besteforeldre som tilhørte det mosaiske trossamfunn. 2) Jødisk person som hadde minst to jødiske besteforeldre og enten var medlem av det mosaiske trossamfunn selv eller var gift med en annen jøde. 3) Alle medlemmer av det mosaiske trossamfunn. ⁶⁶ Disse «kriteriene» var altså utarbeidet ut ifra Nürnberg-prinsippet, som hadde som funksjon å tydeliggjøre hva som ble regnet som «fulljøder, halvjøder og kvartjøder». Fehlis var svært tydelig på hvilke kriterier som skulle legges til grunn i den endelige utgaven av kunngjøringen. ⁶⁷ Sipos rolle, særlig i J-stemplingen, var altså som initiativtaker, men også som en hovedaktør i utarbeidelsen av retningslinjene for hvem som måtte melde seg til politiet. Samtidig var Sipo svært opptatt av å ikke fremstå som særlig involvert i denne prosessen, og ønsket at fremstillingen utad skulle fokusere på norsk politi som den ansvarlige part. Spørreskjemaene var i hovedsak et initiativ

⁶³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 186.

⁶⁴ Bruland, *Holocaust i Norge*, 185.

⁶⁵ Bruland, *Holocaust i Norge*, 187.

⁶⁶ (Red) Magne Torsvik. *Fædrelandsvennen*. 23.1.1943.

⁶⁷ Bruland, *Holocaust i Norge*, 185.

fra Politidepartementet og NS' statistiske avdeling, og ikke Sipo, som selv laget sin egen oversikt med utgangspunkt i registreringer og J-stemplingen.⁶⁸

Det var trolig seks personer som oppholdt seg på Sørlandet som fikk sitt identitetskort stemplet med «J».⁶⁹ Det var Viktor og Astrid Fischer, Bernhard og Eva Kletzewski, Paul Schles og Heinrich Kolnitzanski. Både Viktor og Astrid Fischer fylte også ut spørreskjemaet i løpet av mars og april 1942. Dette ble starten på forfølgelsen av Fischer-ekteparet, som kom til å vare fra høsten 1942 helt frem til sommeren 1943. Det var det tyske sikkerhetspolitiet som var hovedaktøren bak forfølgelsen av Viktor Fischer, og dette konkrete eksempelet vil bidra til å danne et bilde av Sipos rolle i Holocaust på Sørlandet. Astrid Fischer var ikke jøde selv, men gikk altså likevel gjennom samme prosessen som sin ektemann i løpet av våren 1942.⁷⁰ I spørreskjemaet oppga hun statskirken som religion, mens Viktor Fischer skrev det mosaiske trossamfunn på samme spørsmålet. Han oppga også «rumensk» som statsborgerskap. Denne registreringen av Astrid Fischer som jøde, sammen med utfyllingen av spørreskjemaene, kom i løpet av høsten 1942 til å skape stor forvirring for Sipo på Arkivet.

4.4 Arrestasjonene i oktober og november 1942

Arrestasjonene av de norske jødene fant sted i oktober og november 1942. 26. oktober sendte Statspolitiet i Oslo ut ordre til politi over hele landet om å arrestere jødiske menn over 15 år, og mange ble innsatt på Berg fangeleir. Akkurat en måned senere ble resten av jødene i Norge arrestert, og mange av dem ble sendt direkte til Auschwitz-Birkenau med skipet Donau. Det som la grunnlag for arrestasjonene høsten 1942 var J-stemplingen, og særlig oversikten over norske jøder som det tyske sikkerhetspolitiet fikk tilgang til ut ifra det, mener Bruland.⁷¹

Kriteriene for å bli arrestert var også utarbeidet av det tyske sikkerhetspolitiet, og kom til å bli helt avgjørende for hvordan arrestasjonene utviklet seg på Sørlandet. For det første skulle kun «fulljøder» arrestertes. Heller ikke jøder som var gift med ikke-jødiske personer skulle arresteres. I tillegg var det visse statsborgerskap, som for eksempel rumensk, som heller ikke skulle tas. Hvordan slo ordrene om å arrestere jødene inn på Sørlandet?

Som en konsekvens av ordrene ble syv jøder med tilknytning til Sørlandet arrestert. Hans Reichwald hadde sammen med sin kone Edith bodd i Kristiansand og bidratt med å drive City

⁶⁸ Bruland, *Holocaust i Norge*, 192-193.

⁶⁹ Tronstad, *Jødene på Agder*, 141-142.

⁷⁰ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 118.

⁷¹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 192.

Dressmagasin, mens Julius Fein som sagt eide forretningen Feins Magasin. Julius Fein skulle i utgangspunktet bli arrestert i Stavanger kl. 06:00 26. oktober, og i et dokument fra Statspolitiet blir aksjonen beskrevet. Det blir bekreftet at Julius Fein selv ikke var til stede, at huset ble ransaket uten at noe ble beslaglagt, og at det hele var over 07:00.⁷² Rösi Fein var til stede, og hun forklarte seg til Statspolitiet der. I tillegg blir det uttrykt at ordren om arrestasjonen kom fra politiinspektør Rød i Statspolitiet i Oslo. Julius Fein ble arrestert i Gjesdal 26. oktober og transportert til Stavanger, før han ble sendt til Berg fangeleir.⁷³ 25. november ble Rösi Fein arrestert av den lokale lensmannen i Frafjord. Rösi Fein var en del av transporten fra Vestlandet som ikke nådde Oslo i tide, og hun var derfor fengslet på Bredtveit fra desember 1942 til februar 1943.⁷⁴ Julius Fein ble deportert med Donau og døde i Auschwitz i februar, mens Rösi Fein ble transportert med Gotenland i februar og ble drept ved ankomst i Auschwitz.

Hans Reichwald ble arrestert i Skånevik 26. oktober 1942. I en rapport fra lensmannen i Etne og Skånevik til Statspolitijefen i Oslo blir arrestasjonen av Hans og tiltakene mot Edith Reichwald beskrevet i detalj. Edith skrev da under på et dokument som forpliktet henne til «daglig meldeplikt» hos ordføreren i Skånevik.⁷⁵ I tillegg skrev de sammen under på at de ikke lenger hadde råderett over egne verdier.⁷⁶ 29. oktober ba Edith Reichwald om tillatelse til å reise til Stavanger for å være nærmere familie, via Skånevik lensmannskontor.⁷⁷ Lensmannen i Skånevik anbefalte dette, og fire dager senere kom bekreftelsen fra Stapo i Bergen om at søknaden var innvilget.⁷⁸ Dermed reiste Edith og parets to år gamle sønn, Harry, til Stavanger. De ble arrestert i forbindelse med de store aksjonene 25. og 26. november 1942. I forbindelse med arrestasjonen av Hans Reichwald 26. oktober ble det gjort en gjennomgang av eiendelene deres, både i huset og et «lite verksted» de leide i Skaanevik. Både Hans, Edith og Harry Reichwald ble drept i Auschwitz.

⁷² Ransakings- og beslagsforretning. 26. oktober 1942. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 95-255*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0002, mappe 118.

⁷³ Sæland, *Herman Beckers krig*, 169.

⁷⁴ Sæland, *Herman Beckers krig*, 211.

⁷⁵ Meldeplikt, Edith Reichwald. 26. oktober 1942. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 58.

⁷⁶ Fraskrivelse av råderett. 26. oktober 1942. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 58.

⁷⁷ Skaanevik lensmannskontor til Statspolitiet, Bergen. 26. oktober 1942. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 58.

⁷⁸ Stapo i Bergen til Skaanevik lensmannskontor. 26. oktober 1942. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 58.

Det er særlig i tvilstilfeller at Sipo grep inn i arrestasjonen. Holocaust på Sørlandet er i stor grad preget av disse tvilstilfellene. I Rogaland, slik som har blitt vist over, var det enklere for Sipo å få arrestert både Reichwald- og Fein-familien. Hva var det som var annerledes på Sørlandet enn i Rogaland? Det som først og fremst var spesielt på Sørlandet var at flere av de jødiske personene var gift med ikke-jødiske personer. Dette gjaldt både Bernhard Kletzewski, Paul Schles og Viktor Fischer. Alle tre ble arrestert i oktober 1942, men ingen ble deportert. Schles ble transportert til Berg fangeleir, hvor han satt ut hele okkupasjonen.⁷⁹ Også Bernhard Kletzewski satt fengslet på Berg frem til freden kom i mai 1945.⁸⁰ Ingen av dem ble deportert i løpet av disse årene, fordi de begge var gift med ikke-jødiske personer. Det mest veldokumenterte tvilstilfellet er likevel Viktor Fischer, som denne oppgaven setter ekstra søkelys på.

Viktor Fischer fra Høie utenfor Kristiansand ble arrestert hele tre ganger og satt månedvis i fengsel og fangeleir, før han til slutt ble frigjort for siste gang sommeren 1943. Første gang Fischer ble arrestert var i oktober 1942. Alle jødiske menn over 15 år ble arrestert 26. oktober 1942, og også Viktor Fischer ble denne dagen arrestert av det lokale politiet i Kristiansand.⁸¹ At han ble arrestert av det ordinære politiet er et avvik fra normalen i resten av Norge, hvor det stort sett var Statspolitiet som gjennomførte arrestasjonene. Han ble likevel løslatt bare noen få dager senere, etter å ha vært fengslet i Kristiansand kretsfengsel. Hva som er årsaken til dette er ikke helt klart, men historiker Roger Tronstad peker på at det trolig hadde sammenheng med at han var rumensk statsborger.⁸² Romania hadde gått over på tysk side i løpet av krigen og rumenske statsborgere skulle dermed i utgangspunktet ikke røres i de tyskokkuperte områdene. I tillegg var Viktor Fischer gift med en ikke-jødisk person, som i utgangspunktet skulle utelatt ham fra arrestasjonene. Men Sipo antok at også menn i «blandingsekteskap» skulle deporteres, noe som ikke hadde vært tilfellet i andre vestlige okkuperte områder.⁸³ Som Tronstad påpeker; Astrid Fischer fylte også ut spørreskjemaet fra politiet og fikk legitimasjonsbeviset sitt stemplet med «J».⁸⁴ Dette kan ha bidratt til forvirring for Sipo. Astrid Fischer kan altså ha vært en del av Sipos oversikt etter J-stemplingen. Vi vet

⁷⁹ Register for jøder bosatt utenfor Oslo som skulle arresteres høsten 1942. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/C/Ck/Ckd/L0061a. Nummer 1.

⁸⁰ Skriv fra lensmann i Kvinesdal til Tilbakeføringskontoret. 12. april 1946. Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer. *Jøde sønnenfjelds utenom Oslo og Akershus*. RA/S-1564/H/Hcd/L1001. Mappe 0005.

⁸¹ Rapport til politimester i Kristiansand. Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer. *Jøde sønnenfjelds utenom Oslo og Akershus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0095. Mappe 0005.

⁸² Tronstad, «Hvem var jødene?», 118.

⁸³ Bruland, *Holocaust i Norge*, 562.

⁸⁴ Tronstad, «Hvem var jødene?», 118.

med andre ord hvorfor Viktor Fischer i oktober ble arrestert: Sipo antok at alle jødiske menn skulle deporteres. Hvorfor han ble løslatt bare noen dager senere er man likevel ikke helt sikre på, men det virker som en sannsynlig forklaring at han var rumensk statsborger.

Både Viktor og Astrid Fischer ble arrestert 25. november 1942 av Statspolitiet i Kristiansand. Igjen kan vi se at arrestasjonsordren ble gjort på grunnlag av oversikten som ble utarbeidet av Sipo i forbindelse med J-stemplingen vinteren og våren 1942. I rapporten fra politibetjenten som gjennomførte arrestasjonen av Viktor Fischer i oktober, skrives det nemlig at er to personer med «J» stemplet i grenseboerbeviset politidistriktet, nemlig Viktor og Astrid Fischer.⁸⁵ I et telegram fra politimesteren i Kristiansand til Statspolitijefen i Oslo datert 26. november ble det bekreftet at Viktor Fischer «var videresendt» og at «Fru Fischer var løslatt etter ordre fra Sipo i Kristiansand».⁸⁶ Astrid Fischer ble altså løslatt allerede 26. november, trolig fordi Sipo fant ut at hun ikke var jødisk. Det betyr at Sipo overvåket arrestasjonene tett gjennom hele prosessen og var villige til å bryte inn der det var nødvendig. Viktor Fischer ble altså videresendt til fangenskap i Oslo, og ikke før 25. januar mottok politimesteren i Kristiansand beskjed om at han på nytt var løslatt.⁸⁷ Så hva kan ha ført til forvirringen om Viktor Fischers arrestasjon? Så sent som klokken 17:45 på 25. november fikk BdS i Oslo et telegram fra RSHA i Berlin med retningslinjer for arrestasjonene som skulle finne sted i Oslo dagen etterpå, og som allerede hadde startet andre steder i landet.⁸⁸ I telegrammet ble det først og fremst tydeliggjort at, blant annet, rumenske jøder på ingen måte skulle deporteres ut av landet. Heller ikke jøder i blandingsekteskap skulle deporteres.⁸⁹ Denne beskjeden kom altså på kvelden 25. november, samme dag som Viktor og Astrid Fischer ble arrestert. En annen ting er, som tidligere nevnt, nettopp det faktum at Astrid Fischer var gift med en jøde, fylte ut spørreskjemaet og fikk legitimasjonsbeviset sitt stemplet med «J». Dette kan ha bidratt til en forvirring hos Sipo om hvorvidt Astrid var jøde, og om Viktor Fischer da levde i et blandingsekteskap eller ikke. Da Sipo fikk avklaring i dette ble Astrid Fischer løslatt. Viktor Fischer satt i fangenskap i Oslo frem til 19. januar 1943.⁹⁰ 10. desember fikk politimesteren i Kristiansand et rundskriv fra Statspolitiet om å arrestere alle resterende jøder i

⁸⁵ Rapport til politimester i Kristiansand. Tilbakeføringskontoret for inndratte formuer. *Jøde sønnenfjelds utenom Oslo og Akershus*. RA/S-1564/H/Hcd/ L0095. Mappe 0005.

⁸⁶ Telegram fra politimester i Kristiansand til Statspolitijef. 26. november 1942. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

⁸⁷ Politiinspektør Stapo til Politimesteren i Kristiansand. 25. januar 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys I-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

⁸⁸ Bruland, *Holocaust i Norge*, 308.

⁸⁹ Bruland, *Holocaust i Norge*, 308.

⁹⁰ Tronstad, «Hvem var jødene?», 121.

sitt distrikt og sende dem til Oslo.⁹¹ Som svar på rundskrivnet skrev politimesteren i Kristiansand at det var ikke noen personer med «J» stemplet i legitimasjonsbeviset i distriktet som ikke var arrestert, men at han selv hadde sett Viktor og Astrid Fischer på Setesdalsbanen 24. januar. Han skrev også at han ikke hadde fått noen beskjed om at han var løslatt på nytt. 25. januar ble det sendt et svar på dette fra Statspolitiets hovedkvarter. I dokumentet, som var adressert med politimesteren i Kristiansand, meddelte politiinspektøren i Oslo, Knut Rød, at Viktor Fischer var blitt løslatt etter «ordre Det tyske Sikkerhetspoliti».⁹² Det var altså Sipo som hadde tatt vurderingene om hvorvidt Fischer skulle deporteres eller ikke, og til slutt kom frem til konklusjonen om at han måtte bli løslatt. Ifølge Tronstad var Sipo også, om noe indirekte, involvert i rettstvisten knyttet til Fischers bo. Parallelt med arrestasjonene av norske jøder høsten 1942 ble også jødiske eiendeler og bo inndratt. Da Viktor Fischers bo skulle inndras tok Astrid Fischer saken opp med høyesterettsadvokat Andreas Støylen, som forsøkte å forhindre at inndragelsen av både Astrid og Viktor Fischers bo ble gjennomført.⁹³ Astrids sak var raskt utover enhver tvil ettersom hun ikke var jøde, mens et direktiv fra Sipo om at rumenske jøders eiendeler ikke skulle inndras ble avgjørende for Viktor Fischers bo.⁹⁴ Løslatelsen i januar 1943 kom derimot ikke til å bli Viktor Fischers siste møte med det tyske sikkerhetspolitiet.

4.5 Konklusjon: Hva kan vi si om Sipos rolle i registrering og arrestasjon av norske jøder på Sørlandet?

Det er tydelig at det tyske sikkerhetspolitiet spilte en fremtredende rolle i både tidlige antijødiske tiltak, J-stemplingen og de store arrestasjonene av jøder i løpet av 1942, både på nasjonalt nivå og i enkeltsaker på Sørlandet. Men på samme tid ble det etablert et mønster som kom til å gjøre seg gjeldende for store deler av jødeforfølgelsene i Norge: at Sipo ville holde seg i bakgrunnen og bruke norsk politi så langt det var mulig, og kun bryte inn der det var nødvendig. Retningslinjer, ordre og planlegging ble ofte gjort av Sipo, før utførelsen ble videreført til norsk politi. Allerede i ukene etter den tyske okkupasjonen startet jødeforfølgelsene i Norge. Det var Sipo som etterlyste og beordret arrestasjonen av både ekteparet Hauke og Moritz Rabinowitz i 1940, og det var Gestapo som til slutt arresterte

⁹¹ Politimesteren i Kristiansand til Stapo. 25. januar 1943. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

⁹² Politiinspektør Stapo til Politimesteren i Kristiansand. 25. januar 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys I-94.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

⁹³ Tronstad, «Hvem var jødene?», 120.

⁹⁴ Tronstad, «Hvem var jødene?», 121.

Rabinowitz i Skånevik i desember samme år. Sipo var opptatt av å ta det de anså å være fiender av staten og tyske flyktninger tidlig. Etterlysningen av ekteparet Hauke gikk ut via Polititidende, som vil si at Sipo ønsket å involvere det lokale politiet i aksjonen på et tidlig stadium. Etterlysningen av Hauke-ekteparet kom svært tidlig etter okkupasjonen, kun noen uker senere, og det tyder også på hvor orientert Sipo var om situasjonen med jøder på Sørlandet svært tidlig, og hvor opptatt de var av å ta dem. Også inndragelsen av jøders radioapparat og registrering og merking av jødiske forretninger kom etter ordre fra det tyske sikkerhetspolitiet. Men igjen ble selve handlingene utført av det norske politiet. I Østfold oppsto det såpass kraftige reaksjoner på merkingen av jødiske forretninger at den tyske okkupasjonsmakten endret strategien i tiden som fulgte som et svar på det. De forsto trolig at slike åpenlyse tiltak, iverksatt av tyskerne, var svært upopulære i Norge, og denne vissheten kom altså til å forme den tyske tilnærmingen til antijødiske tiltak senere. Det norske politiet skulle være de som utad fremsto som ansvarlige for tiltakene, mens Sipo overvåket i bakgrunnen.

Et tydelig eksempel på et Sipo som skjulte seg bak norsk politi var J-stemplingen våren 1942. Ordren om å registrere alle jøder i en stor oversikt og samtidig markere alle jøders legitimasjonsbevis med «J» kom antakeligvis fra leder for det tyske sikkerhetspolitiet i Oslo, Heinrich Fehlis. Det var også Sipo som til slutt bestemte hvordan kunngjøringen om J-stemplingen skulle være utformet, selv om det var Politidepartementet som rent praktisk utarbeidet den. Sipo overvåket altså hele prosessen med utarbeidelsen av politikunngjøringen. Som Bruland viser svært godt; Sipo forsøkte å fremstille det norske politidepartementet som ansvarlig for J-stemplingen, antakeligvis for å gjøre det mindre iøynefallende enn et tiltak som kom fra tyske myndigheter. På mange måter fremstår derfor Sipo som initiativtaker til J-stemplingen, men de var samtidig like opptatt av at det hele skulle fremstå som et utelukkende «norsk» initiativ. J-stemplingen ble også utført slik at Sipo skulle få en oversikt over jødene i Norge. Oversikten som ble utarbeidet ut ifra stemplingen av de norske jødenes legitimasjonsbevis la grunnlag for arrestasjonene i oktober og november 1942.

Kriteriene for hvem som skulle arresteres var utarbeidet av Sipo, og disse retningslinjene kom til å få særlig stor påvirkning på Sørlandet. De aller fleste fastboende jødene på Sørlandet levde i såkalte «blandingsekteskap», og det oppsto derfor flere tvilstilfeller i forbindelse med arrestasjonene. Dette åpnet for en større rolle for Sipo på Sørlandet enn andre steder.

Kildematerialet tyder likevel på, som også har vært vel etablert i forskningen tidligere, at det stort sett var Stapo og lokale politikontor som gjennomførte arrestasjonene på Sørlandet. I

tilfellet med både Julius Fein og Hans Reichwald, hvor vi har tilgang til beskrivelsene av arrestasjonene, er det klart at Stapo og de lokale politikamrene hadde et tett samarbeid. Det var også Stapo som tok avgjørelsen i forbindelse med Edith Reichwalds søknad om å reise fra Skånevik til Stavanger. Ved arrestasjonene av Fischer-ekteparet, Kletzewski-familien og Paul Schles var det lokale politibetjenter som sto bak arrestasjonene. Dette skiller seg fra andre store byer i Norge, hvor det ofte var Stapo som arresterte. Men selv om ikke Sipo gjennomførte arrestasjonene, overvåket de dem tett, og de var ikke redde for å bryte inn der det var nødvendig. Det beste eksemplet på dette er arrestasjonen av Viktor og Astrid Fischer.

Da Viktor og Astrid Fischer ble arrestert 25. november 1942 ble Sipo straks involvert i saken. Saken var et tvilstilfelle som omfattet mange problemstillinger for det tyske politiet på Arkivet. Det er altså tydelig at en viktig del av Sipos arbeid i forbindelse med arrestasjonene i oktober og november 1942 var å håndtere slike tvilstilfeller, og arrestasjonen av Viktor og Astrid Fischer er preget av dette. Den plutselige direkte involveringen i arrestasjonene av Fischer-ekteparet tyder også på at Sikkerhetspolitiet overvåket arrestasjonene tett, og ikke hadde noen problem med å gripe inn der det var nødvendig. Vi vet lite om hvordan de interne vurderingene i Sipo foregikk i forbindelse med disse arrestasjonene, men det virker som at det særlig var J-stemplingen, spørreskjemaene og Viktor Fischers status som rumensk statsborger som skapte forvirring for det tyske politiet.

Kapittel 5: Likvidasjon av forretningene i

Kristiansand

5.1 Innledning

Allerede noen uker etter invasjonen startet den tyske okkupasjonsmakten arbeidet med å skaffe en oversikt over jødiske forretninger i Norge. Det endelige målet var totalt likvidasjon. Våren 1940 ble alle forretninger med jødisk eierskap merket med skilt i butikkvinduet. På skiltene sto det «Jüdisches Geschäft», eller Jødeforretning, og noen kunne også ha en davidstjerne avbildet. Men dette var bare starten på okkupasjonsmaktens angrep på jødiske forretninger. 26. oktober 1942 ble alle jødiske menn i Norge arrestert. Samme dagen ble en ny lov innført av NS-regjeringen i Norge, en lov som kom til å legge grunnlag for okkupasjonsmaktens overgrep mot alle norske jøders eiendeler og verdier. *Lov om inndraging*

av formue som tilhører jøder fastsatte at all formue som tilhørte norske jøder skulle inndras til fordel for statskassen.⁹⁵ Samtidig ble Likvidasjonsstyret for inndratte formuer opprettet, som skulle bidra til å forvalte disse verdiene. Mange jødiske forretninger hadde blitt beslaglagt av tyske myndigheter før 26. oktober 1942, men det gjensto mye arbeid for Likvidasjonsstyret i etterkant av de store deportasjonene på høsten og vinteren. I løpet av 1943 og 1944 ble de fleste jødiske forretninger i Norge likvidert. Gjenstander ble solgt over disk eller i stort omfang til NS-folk, de tyske myndigheter eller andre butikkeiere, og overskuddet endte til slutt opp i hendene på okkupasjonsstyret. Likvidasjonen ble gjennomført av bobestyrere, som av Likvidasjonsstyret fikk i oppgave å håndtere deporterte jøders bo eller forretninger. Bobestyrerne ble ofte godt betalt for arbeidet sitt.

I Kristiansand var det to forretninger som umiddelbart etter invasjonen i april 1940 havnet i tyskernes søkelys. Det var Feins Magasin og City Dressmagasin, eid av henholdsvis Julius Fein og Moritz Rabinowitz. City Dressmagasin var i en periode delvis styrt av Rabinowitz' datter og svigersønn, Edith og Hans Reichwald. Feins Magasin og City Dressmagasin led likevel to veldig forskjellige skjebner i løpet av krigen. Hvilken rolle spilte det tyske sikkerhetspolitiet i likvideringen av Feins Magasin og videreføringen av City Dressmagasin?

5.2 Likvidasjonen av Feins Magasin

I oktober 1942 ble Julius Fein, eier av Feins Magasin i Kristiansand, arrestert. En måned senere, 26. november, ble han deportert med skipet Donau til Auschwitz. Der døde han i februar 1943. Men allerede i juni 1941 var Feins forretninger beslaglagt av det tyske sikkerhetspolitiet, og dermed startet likvidasjonen av Feins bo og forretning. Det skulle etter hvert også inkludere Feins Magasin i Kristiansand. Advokat Leonard Sirevåg fikk i oppgave å likvidere Julius og Rösi Feins bo i Stavanger, en prosess som ble igangsatt allerede i 1941.⁹⁶ 4. august 1943 sendte Statspolitiet i Kristiansand et skriv til det tyske sikkerhetspolitiet både i Stavanger og Kristiansand, hvor de kunne bekrefte at Fein-ekteparet var blitt arrestert, og at saken med Feins Magasin var blitt oversendt Likvidasjonsstyret.⁹⁷ Noen dager senere ble Johan Kjerulf Bredland, lensmann i Søgne, utnevnt som bestyrer av Feins Magasin i Kristiansand av Likvidasjonsstyret.⁹⁸ Slik Bredland selv forklarte det etter krigen fikk han

⁹⁵ Bruland, *Holocaust i Norge*, 477.

⁹⁶ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 83.

⁹⁷ Stapo til Sipo i Stavanger og Kristiansand. 4. august 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 95-255*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0002, mappe 118.

⁹⁸ Landssviksak 166/45. Kristiansand politikammer. RA/S-3138-26/D/Db/L0010/0001.

forespørsel fra Sirevåg i Stavanger og Likvidasjonsstyret om å likvidere boet. 14. august kunne man i de Offentlige Kunngjøringer i NS-avisen Fritt Folk lese et proklama om at alle med krav mot boet til Feins Magasin måtte melde ifra om dette innen en måned.⁹⁹ Allerede 26. august kunne man i Fædrelandsvennen lese at et nytt skoreparasjonsverksted skulle åpnes i lokalene der Feins Magasin lå tidligere.¹⁰⁰ Gangen i likvidasjonen gikk altså fort.

Allerede i slutten av oktober 1943 var Feins Magasin i Kristiansand likvidert. 2. november sendte Bredland beskjed til Likvidasjonsstyret om at forretningen var oppløst og at alle gjenstander var solgt for totalt 7 732 kr. Som godtgjørelse for arbeidet sitt ba han samtidig om å få utbetalt 700 kr.¹⁰¹ Bredland var for øvrig også involvert i likvideringen av Bernhard Kletzewskis bo i Kvinesdal. Han utpekte for det første bobestyrer i saken, men han kjøpte også en betydelig del av boet selv.¹⁰² Det var altså stort sett Bredland og Likvidasjonsstyret som håndterte likvideringen av Feins Magasin, og det tyske sikkerhetspolitiets rolle i likvideringen av den jødiske forretningen i Kristiansand er altså uklar.

Rudolf Kerner, leder for ADSt i Kristiansand, forklarte i etterkant av krigen at han svært ofte hadde sett Bredland på Arkivet i dialog med Heinze, leder for Gestapo på det lokale tjenestestedet.¹⁰³ I forbindelse med landssviksaken mot Bredland kom også retten frem til at han som lensmann i Søgne hadde samarbeidet med det tyske sikkerhetspolitiet under krigen. Det er altså ikke usannsynlig at relasjonen mellom Bredland som bobestyrer og Sipo kan ha spilt en rolle. Utover dette er det lite i arkivmaterialet etter både Statspolitiet, Likvidasjonsstyret og Landssvikoppgjøret som knytter Sipo direkte til saksgangen med likvideringen av Feins Magasin i Kristiansand. Slik Hagen viser i sitt arbeid om likvideringen av Julius Feins forretning i Stavanger, var Sipo der mer direkte involvert og gikk tøffere til verks i hele saksgangen. Noe av grunnen til dette er nok riktignok at aksjonen mot Feins Magasin i Stavanger ble sett på som en motstandssak, ettersom forretningen ble stengt som en del av minnesmarkering for 9. april.¹⁰⁴ Dette gjorde at Sipo i Stavanger både beslagla alt av eiendeler og bo, valgte ut Sirevåg som bobestyrer og til og med stjal deler av formuen selv.¹⁰⁵

⁹⁹ Kjerulf Bredland. «Proklama» i Offentlige kunngjøringer, 14. august 1943.

¹⁰⁰ (Red) Thv. Johanessen. *Fædrelandsvennen*, 26. august 1943.

¹⁰¹ Bredland til Likvidasjonsstyret. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0095/0004.

¹⁰² Landssviksak 166/45. Kristiansand politikammer. RA/S-3138-26/D/Db/L0010/0001.

¹⁰³ Rudolf Kerners forklaring. Landssviksak 166/45. Kristiansand politikammer. RA/S-3138-26/D/Db/L0010/0001.

¹⁰⁴ Hetland, Øystein. In the shadow of the SS: Three Norwegian Police districts 1940–1945. PhD-avhandling. Universitetet i Oslo, 2020, 221.

¹⁰⁵ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 83.

Men i Kristiansand virker det altså som at arbeidet i stor grad ble gjennomført av Bredland på vegne av Likvidasjonsstyret.

5.3 Videreføringen av City Dressmagasin

Moritz Rabinowitz ble arrestert i Skånevik i desember 1940, etter å ha vært på flukt i flere måneder. Rabinowitz var en høylytt motstander av nazistenes regime, og hadde derfor tidlig havnet på tyskernes radar. Han var kun den andre jøden i Norge til å bli deportert. Moritz Rabinowitz eide flere forretninger på Vestlandet, men det fantes også en filial av hans bedrift i Kristiansand. I tiden etter Rabinowitz' arrestasjon ble hans bo og forretninger forsøkt likvidert, men forretningen i Kristiansand ble videreført. Hva var årsaken til at City Dressmagasin overlevde likvidasjonen av Rabinowitz' bo? Hvilken rolle spilte det tyske sikkerhetspolitiet i dette? Grunnlaget for denne tolkningen kommer hovedsakelig fra Thomas V. Hagens kapittel i *Jakten etter jødene på Agder*, som omhandler videreføringen av City Dressmagasin, men det er også benyttet kildemateriale fra landssviksaken mot Andrew Haldorsen, som ble ansvarlig for likvideringen av Rabinowitz' bo og forretninger.

I desember 1940 ble Moritz Rabinowitz arrestert av Gestapo etter å ha vært på flukt fra tysk politi i flere måneder. Men allerede i november 1940 ble den første bestyreren av Rabinowitz' bo utnevnt. Dette var Olav Bjarne Aalvik Pedersen i Haugesund. Han fikk den oppgaven tildelt av det tyske sikkerhetspolitiet.¹⁰⁶ Noen uker senere ble oppgaven videresendt til Andrew Berner Haldorsen. Denne overføringen av ansvar ble, ifølge Haldorsen selv, godkjent av konsul Engel ved Rikskommissariatets kontor i Haugesund, altså tyske myndigheter.¹⁰⁷ Haldorsen hadde godt kjennskap til Moritz Rabinowitz fra forretningslivet i Haugesund, og han påsto at Rabinowitz selv i fangenskap ba om at Haldorsen skulle stå for håndteringen av forretningene.¹⁰⁸ Dette dreide seg da om hele Rabinowitz sitt selskap, inkludert butikken i Kristiansand. Haldorsen påsto til stadighet under rettsforfølgelsene etter krigen at han forsøkte å beskytte Rabinowitz sitt selskap mot total likvidering, slik de fleste andre jødiske forretninger ble offer for. Han hevder blant annet at han lyktes i få tilbake «ihendehaverpapirer til ca. 125 000 kr», som hadde blitt konfiskert av det tyske sikkerhetspolitiet da han ble arrestert.¹⁰⁹ Sipo skal også ha tvunget gjennom utbetalinger fra

¹⁰⁶ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 71.

¹⁰⁷ Landssviksak 346/45, Haugesund politikammer. RA/S-3138-29/D/Da/L0057/0008.

¹⁰⁸ Landssviksak 346/45. Haugesund politikammer. RA/S-3138-29/D/Da/L0057/0008.

¹⁰⁹ Riksarkivet, Landssviksak 346/45, Haugesund politikammer. RA/S-3138-29/D/Da/L0057/0008.

forsikringsselskaper for Rabinowitz' dødsfallsforsikringer.¹¹⁰ Det tyske sikkerhetspolitiet har altså trolig spilt en rolle tidlig i bestyrelsen av Moritz Rabinowitz svært omfattende forretninger og bo, som var spredt over store deler av Sørlandet og Vestlandet.

Men hva med City Dressmagasin i Kristiansand? Eiendelene i forretninger var delt mellom forskjellige personer, og i en periode eide Edith og Hans Reichwald en andel. Men selve driften ble styrt av Peder Pedersen, særlig etter at Hans og Edith reiste tilbake til Skånevik sommeren 1940. Men Hans og Edith Reichwald, sammen med Moritz Rabinowitz eide fortsatt mesteparten av aksjene i City Dressmagasin.¹¹¹ Til sammen eide de 26 av 30 aksjer i selskapet, og Edith var også styreformann. Dette forsøkte Peder Pedersen å gjøre noe med. Da det tyske sikkerhetspolitiet ga ordren om at City Dressmagasin skulle merkes med skilt i butikkvinduet, tok han kontakt med advokat Ragnar Peersen, som overbeviste Sipo om at «de jødiske interessene» i selskapet skulle oppløses og overføres til norske hender.¹¹² Sipo gikk da med på at City Dressmagasin ikke skulle merkes. Men det tyske sikkerhetspolitiet var ikke ferdig med City Dressmagasin, og beordret fortsatt forretningen stengt. Som Hagen kommer frem til, brukte Peersen da personlige relasjoner innad i Sipo til å hindre dette. Han tok kontakt med Schäfer i det tyske sikkerhetspolitiet, og saken ble tilsynelatende løst. Likevel ble forretningen stengt 27. mai 1940. Peersen tok da på nytt kontakt med Sipo for å forsikre at alle jødiske interesser i bedriften var avsluttet.¹¹³ Noen dager senere ble det fastslått at City Dressmagasin var overtatt av «norske interesser», og at driften skulle få fortsette. Hagen drøfter også Peder Pedersens rolle i dette, og hvorvidt han kan ses på som en profitør som utnyttet situasjonen eller en hjelper, som hadde som mål å fortsette driften frem til Rabinowitz returnerte. Det ligger utenfor temaet for denne masteroppgaven, men det er likevel en svært interessant problemstilling.

5.4 Konklusjon

Det tyske sikkerhetspolitiets rolle i likvideringen av Feins Magasin og City Dressmagasin er langt mer uklar enn i de tidligere nevnte hendelsene. Der Sipo spilte en gjennomgående fremtredende rolle i de tidlige antijødiske tiltak og arrestasjonene, virker det i likvideringene av de to jødiske forretningene å være både regions- og tidsbetinget. I tilfelle med Feins Magasin var Sikkerhetspolitiet tidlig inne i saken. Allerede i juni 1941 ble forretningen i

¹¹⁰ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 75.

¹¹¹ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 80.

¹¹² Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 80.

¹¹³ Hagen, «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», 81.

Stavanger beslaglagt av Sipo, og de utnevnte en bobestyrer. I tillegg tok Sipo selv deler av boet til Fein-ekteparet. Men selve likvideringen av Feins Magasin i Kristiansand har tilsynelatende stort sett blitt gjennomført av bobestyrer Bredland og Likvidasjonsstyret. Det var også Sirevåg, bestyrer av boet og forretningen i Stavanger, som ba Bredland om å likvidere Feins Magasin i Kristiansand. Det er altså lite i kildematerialet fra Statspolitiet, Tilbakeføringskontoret eller landssviksaken mot bobestyreren som peker på en særlig utpreget Sipo-involvering i selve likvidasjonsprosessen av forretningen i Kristiansand, eller viser noe mer enn det som er etablert i forskning på temaet tidligere. Det kan nemlig virke som at Sipo var mest aktivt involvert i sakene på et tidlig tidspunkt, før saken ble overført til Likvidasjonsstyret. I tilfelle med Feins Magasin ble ikke forretning forsøkt likvidert før sommeren 1943, nesten to år etter at Sipo hadde igangsatt likvidasjonen av Julius Feins eiendom i Stavanger. Saken var da, sommeren 1943, tilsynelatende allerede overført til bobestyrer Sirevåg i Stavanger. Det som derimot kommer frem i kildematerialet er at Bredland hadde et tett samarbeid med Sipo på Arkivet, og da særlig Heinze i Gestapo. Om denne relasjonen på noen måte har påvirket likvidasjonen av Feins Magasin er uklart, men ikke helt usannsynlig. Her er det også rom for videre forskning på temaet. Hvilken betydning hadde personlig relasjoner mellom bobestyrerne og okkupasjonsmakten? Hvordan påvirket det nazistenes jakt på jøders eiendom i Norge?

I videreføringen av City Dressmagasin spilte Sipo en større rolle, slik som det har blitt etablert i tidligere forskning på temaet. Først og fremst ble bobestyreren i Haugesund utnevnt av det tyske sikkerhetspolitiet. Aalvik Pedersen skulle være bestyrer av hele Rabinowitz' formue, men ble raskt erstattet av Andrew Berner Haldorsen. Haldorsen hevdet etter krigen at han forsøkte å beskytte Rabinowitz' bo fra likvidering, blant annet ved å hindre Sipos forsøk på å ta dødsforsikringer og ihendehaverpapirer til over hundre tusen kroner. Men Sipo spilte en særlig viktig rolle i videreføringen av City Dressmagasin i Kristiansand, som altså ikke ble likvidert. Det var Peder Pedersens advokats personlige relasjoner innad i det tyske sikkerhetspolitiet som sørget for at City Dressmagasin ikke ble merket med skilt i 1940. Det var også Sipo som til slutt avgjorde at forretningen ikke skulle bli likvidert, men heller videreført under styringen av Peder Pedersen. Som i saken med Feins Magasin kan altså personlige relasjon innad i Sipo ha hatt betydning for behandlingen av verdiene i City Dressmagasin. Det var trolig utslagsgivende for at forretningen fikk fortsette etter at den ble overført til Peder Pedersens hender. At han var en norsk, ikke-jødisk mann var nok også helt avgjørende.

Det som nok er mest interessant for denne oppgaven er betydningen av personlige relasjoner innenfor det tyske sikkerhetspolitiet. I tilfelle med Feins Magasin var bobestyrer Bredland et kjent ansikt på Arkivet og ofte i dialog med Heinze i Gestapo. I saken med City Dressmagasin spilte de personlige relasjonene en mer utpreget rolle. Slik Hagen viser ble advokat Peersens personlige kontakt innad i det tyske sikkerhetspolitiet helt avgjørende for at City Dressmagasin fikk fortsette driften og dermed unngikk likvidasjon.

Kapittel 6: Forfølgelse etter aksjonene i 1942

6.1 Innledning

De store massearrestasjonene i Norge var fullført i løpet av høsten 1942, og i februar 1943 var de fleste norske jødene deportert til konsentrasjonsleirene på kontinentet. Men Sikkerhetspolitiets arbeid var ikke over av den grunn. Sipo ønsket fortsatt å ta norske jøder som av forskjellige grunner ikke ble arrestert i forbindelse med de store aksjonene høsten 1942. Målet hadde vært å tømme Norge for all «jødisk påvirkning». Men de hadde et problem med de reglene som var lagt for deportasjoner, som ikke lot dem deportere jøder i «blandingsekteskap» eller jøder med visse statsborgerskap. Det betyr at forfølgelsen av enkeltpersoner fortsatte i Norge, men med en intern spenning i Sipo som førte til mange ulike former for forfølgelse. Mange saker ble håndtert direkte fra BdS i Oslo og Wilhelm Wagners avdeling på Victoria Terrasse. Mye av kildematerialet til dette kapitlet er korrespondanse mellom Wagner selv og forskjellige deler av det norske politiet og Likvidasjonsstyret i forbindelse med arrestasjoner, fangetransporter og likvidering av verdier.

Dette kapitlet skal ta for seg Sipos arbeid på Sørlandet etter de store aksjonene i 1942. Viktor Fischer ble som nevnt løslatt i januar 1943, men kun noen måneder senere fortsatte den tyske forfølgelsen av Høie-mannen. I løpet av 1943 var Sipo også opptatt av å arrestere jøder som unngikk arrestasjon i løpet av høsten. Det innebar å få oversikt over personer som trolig hadde flyktet i løpet av okkupasjonstiden. I tillegg skal dette kapitlet fokusere på forfølgelsen av Gustav og Grete Doller fra Grimstad, som unngikk både registreringen og arrestasjonene i 1942. Hvordan gikk Sipo frem med å oppdage jødiske personer på Sørlandet som hadde unngått arrestasjon i løpet av høsten og vinteren? Og hvorfor fortsatte Sipo forfølgelsen av Viktor Fischer, til tross for at han allerede var blitt løslatt to ganger tidligere? Hva var Sipos rolle i likvideringen av Doller-ekteparets bo?

6.2 Forfølgelsen av Viktor Fischer

Viktor Fischer ble løslatt fra Berg i januar 1943. Da var han allerede blitt arrestert to ganger tidligere. Men det tyske sikkerhetspolitiet nektet å gi helt slipp på Fischer, og i løpet av våren fortsatte forfølgelsen av de få jødiske personene som fortsatt var igjen i Norge etter de store jødeaksjonene høsten 1942. Saken ble håndtert av Wilhelm Wagner selv, som i etterkant av de store aksjonene hadde som oppgave å ta de siste jødiske personene som hadde unngått arrestasjon i forbindelse med de store aksjonene. Det var ikke Viktor Fischer. Han ble arrestert både i oktober og november, sendt til både Bredtveit og Berg før han til slutt ble løslatt i januar. Hvorfor tok Wagner opp denne saken igjen, kun noen måneder etter at Fischer ble løslatt? Og hva var årsaken til at Fischer til slutt ble løslatt i juli 1943? Hva var Sipos rolle i forfølgelsen av Viktor Fischer på våren 1943?

I mars 1943 ble Viktor Fischer arrestert for tredje gang. Dette kom til å bli starten på et lenger fangenskap i forskjellige fangeleirer i Norge. Ordren kom via Statspolitiet i Oslo til politimesteren i Kristiansand 12. mars. I arrestordren fra Statspolitiet skrives det:

«I henhold til skriv hertil fra Befalshaber der Sicherheitspolizei und der SD av 9.03.43 skal jøde rumensk statsborger Viktor Fischer f. 1.3.05 bopel Mosby, Høye straks pågripes og inntransporteres hertil for å undergis sikring».¹¹⁴

Han ble arrestert 15. mars og ført til Kristiansand kretsfengsel.¹¹⁵ 16. mars mottok Bredtveit fengsel skriv fra Statspolitiet i Oslo at Fischer skulle innsettes der «for å sikres som jøde».¹¹⁶ Sipo ønsket altså Fischer arrestert fordi han var jødisk, og at de skulle undersøke hvorvidt han kunne deporteres eller ikke. Han ble transportert fra Kristiansand til Oslo 17. mars, med jernbanen. Politimesteren i Kristiansand skriver i transportordren at han skal leveres til «statspolitiet, Kirkeveien 23, etter statspolitiets skriftlige ordre av 12/3 43».¹¹⁷ Ordren han refererer til i transportordren er altså den som er vist over, der Wagner etterspør arrestasjonen av Viktor Fischer. Den opprinnelige ordren om å på nytt arrestere Fischer kom altså fra Wagners avdeling i det tyske sikkerhetspolitiet, men videreformidling og utførelsen av ordren ble tillagt Statspolitiet og det lokale politikammeret. Wagner var mer involvert i enkeltsakene

¹¹⁴ Arrestordre, Stapo til Politimesteren. 12. mars 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

¹¹⁵ Tronstad, «Hvem var jødene?», 121.

¹¹⁶ Stapo til Bredtveit fengsel om fengsling av Viktor Fischer. 16. mars 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

¹¹⁷ Transportordre fra Kristiansand politikammer. 17. mars 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

som oppsto etter de store arrestasjonene, men det er også tydelig at det tyske politiet fortsatt benyttet Stapo og ordinært norsk politi der det var nødvendig. Det er ikke før Fischer blir overført til Grini i slutten av mars at det tyske sikkerhetspolitiet overtar ansvaret.

26. mars sendte Wilhelm Wagner beskjed til Knut Rød i Statspolitiet om at Viktor Fischer måtte overføres til Grini fangeleir.¹¹⁸ Selve overføringen skulle gjennomføres 30. mars.

Årsaken til at Fischer ble overført til nettopp Grini er nok at fangeleiren var under ansvaret til det tyske sikkerhetspolitiet. Dette skilte seg fra blant annet Berg og Bredtveit, som var drevet av norske myndigheter. Wagner tok selv på seg det formelle arbeidet med overføringen av Fischer fra Bredtveit til Grini, og han førte seg selv opp som saksbehandler i overføringsrapporten.¹¹⁹ I tillegg har Wagner håndskrevet ordet «Jüde» over det maskinskrevet dokumentet, som tyder på at det var Fischers jødiske opprinnelse som gjorde at han ønsket ham overført til Grini. 30. mars mottok Bredtveit fengsel beskjed fra Knut Rød i Stapo om at Viktor Fischer skulle løslates fra Bredtveit og overføres til Grini fangeleir, etter ordre fra Wagner og det tyske sikkerhetspolitiet.¹²⁰

Igjen gjennomførte Sipo undersøkelser inn i Viktor Fischers jødiske bakgrunn, og bakgrunnen til Astrid Fischer, som hadde skapt forvirring hos politiet tidligere.¹²¹ Ifølge Roger Tronstad ble det nok en gang stilt spørsmål ved Astrid Fischers opphav, ettersom hun også hadde fylt ut spørreskjemaet et år i forveien. Også Innenriksdepartementet var involvert i undersøkelsen, og de henvendte seg blant annet til Folkeregisteret i Oddernes for å finne ut av om Astrid var jødisk eller ikke.¹²² Viktor Fischer ble til slutt løslatt i juli 1943, og korrespondanse mellom Stapo og Likvidasjonsstyret kan fortelle oss noe om hvorfor. Stapo kunne i september 1943 meddele til Likvidasjonsstyret at Viktor Fischer var blitt løslatt etter at Sipos undersøkelse om hans bakgrunn etablerte at han var «halvjøde», og at formuen hans ikke skulle inndras.¹²³

Viktor Fischer var endelig blitt en fri mann, i underkant av elleve måneder etter at Sipo startet forfølgelsen av ham.

¹¹⁸ Wagner til Rød om overføring til Grini. 26. mars 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

¹¹⁹ Overføringsrapport utarbeidet av Wagner. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

¹²⁰ Rød til Bredtveit fengsel om overføring til Grini. 30. mars 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

¹²¹ Tronstad, «Hvem var jødene?», 121.

¹²² Tronstad, «Hvem var jødene?», 121.

¹²³ Stapo til Likvidasjonsstyret om løslatelsen av Viktor Fischer. 1. september 1943. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

Det tyske sikkerhetspolitiets rolle i forfølgelsen av Viktor Fischer fremstår langt mer direkte fra våren 1943. Først og fremst var det Wagner selv som behandlet saken, og det var også Sipo som gjennomførte undersøkelsen inn i både Viktor og Astrid Fischers bakgrunn da han satt fengslet i Grini fangeleir. På en annen side var også den etablerte relasjonen mellom Sipo og Stapo fortsatt til stede gjennom hele prosessen. Det var Sipo, som oftest gjennom Wagner selv, som ga ut ordrene, mens Stapo gjennomførte eller videreførte dem til Bredtveit fengsel eller politiet i Kristiansand. Man ser samtidig at Sipo nok en gang gikk inn i enkeltsaker hvor det var usikkerhet, og at de dermed antakeligvis overvåket arrestasjonene ganske nøye. Det tyder også på at en viktig del av Sipos arbeid etter de store aksjonene i 1942 dreide seg om disse enkeltpersonene som hadde unngått arrestasjon. Forfølgelsen av Friedrich Doller og Grete Doller er et annet eksempel på det.

6.3 Forfølgelsen av Friedrich og Grete Doller

Det fantes personer som klarte å skjule sin jødiske identitet for den tyske okkupasjonsmakten, og dermed unngikk arrestasjon i 1942. Vi har allerede sett på Gisela Wilmersdoerffer, som aldri ble deportert, selv om hun oppfylte tyskernes «krav» for det. Men hun unngikk deportasjon på grunn av helsemessige årsaker, ikke fordi det tyske politiet ikke kjente til henne. Friedrich og Grete Doller fra Grimstad, derimot, klarte å skjule sin jødiske identitet for det tyske sikkerhetspolitiet i lang tid. De ble ikke registrert i J-stemplingen og fylte eller ikke ut spørreskjemaet i løpet av våren 1942. Ikke før oktober 1943 ble de avslørt og arrestert i Grimstad. Dette var starten på et langvarig fangeopphold, som innebar både Arkivet, Grini og konsentrasjonsleiren Stutthof i Polen. Antakeligvis var det svært få grimstadfolk som visste om Doller-ekteparets jødiske tilknytninger før avsløringen i 1943. Hvordan gikk det tyske sikkerhetspolitiet frem for å oppdage jødiske personer som hadde unngått arrestasjon? Hvordan ble saken med Doller-ekteparet håndtert? Og hvilken rolle spilte Sipo i likvidasjonen av Friedrich og Grete Dollers bo?

I tiden etter arrestasjonene i november 1942 forsøkte det tyske sikkerhetspolitiet å få oversikt over jødiske personer som ikke var blitt arrestert. Allerede i desember 1942 fikk Politimesteren i Kristiansand beskjed fra Stapo om å arrestere jøder som ikke var blitt arrestert og sende dem til Oslo innen 10. januar 1943.¹²⁴ Stapo ønsket med andre ord å «fullføre jobben» og plukke opp alle som på ulikt vis til da hadde sluppet unna. Men det tyske

¹²⁴ Politimesteren i Kristiansand til Stapo. 25. januar 1943. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitietts arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

sikkerhetspolitiet skulle også spille en langt mer aktiv rolle i dette i løpet av 1943. I april ba Wagner om en liste fra Knut Rød i Stapo om alle jøder som fortsatt var fengslet i Bredtveit og Berg som dermed ikke var blitt deportert. Han ba samtidig om å få oppgitt årsakene til at de ikke var blitt deportert i hver enkelt sak.¹²⁵ I august sendte Wagner en beskjed til politiinspektør Søvik i Stapo om å oversende en liste over «jøder som har rømt landet ulovlig».¹²⁶ Svar på henvendelsen mottok han to dager senere.¹²⁷ Samlet sett tyder dette på at Wagner i løpet av 1943 forsøkte å skaffe seg en oversikt over jøder som fortsatt kunne befinne seg i Norge. Han hadde antakeligvis god kontroll på jødene som var blitt deportert. Gjennom disse henvendelsene til Stapo fikk han også vite hvem som fortsatt var fengslet i fangeleirer som Sipo selv ikke hadde kontroll over, og hvem som hadde rømt landet. Om disse undersøkelsene var årsaken til at Doller-ekteparet ble avslørt høsten 1943 vites ikke sikkert, men det tydelig at Wagner og det tyske politiet arbeidet aktivt med å finne jøder i Norge som hadde unngått arrestasjon i 1942.

Det var nok flere årsaker til at Friedrich og Grete Doller klarte å holde sine jødiske tilknytninger skjult for dem rundt seg. Ifølge Roger Tronstad, som har gjort en grundig undersøkelse om Doller-ekteparets skjebne under krigen, kan det også ha vært andre grunner til at de ikke ble arrestert tidligere. Friedrich Doller hadde hatt en relasjon til flere NS-folk, arbeidet som tolk for tyskerne like etter invasjonen og blitt godt integrert i lokalsamfunnet, noe som kan ha bidratt til at de få som kjente til hans jødiske tilknytninger valgte å overse dette. Det var også nok få som visste at Grete Doller var jødisk, men noen tyske politifolk hadde antakeligvis kjennskap til det.¹²⁸ Tronstad peker også på at de var tyske borgere og at Friedrich hadde vært offiser i den østeriske hæren. Men et år etter de store jødeaksjonene endret situasjonen seg. I oktober 1943 ble Friedrich og Grete Doller arrestert av politiet i Arendal og transportert til Kristiansand. Ordre om arrestasjonen kom fra det tyske sikkerhetspolitiet.¹²⁹ Friedrich Doller forsøkte å overbevise Sipo om at verken han eller Grete var jødiske, og de var begge trolig til avhør på Arkivet. I løpet av vinteren gjorde Sipo sine undersøkelser, på samme måte som de hadde gjort med Viktor Fischer året før. Doller-ekteparet ble overført til Grini fangeleir, hvor de satt frem til sommeren 1944. Da ble de

¹²⁵ Wagner til Rød. 17. april 1943. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

¹²⁶ Wagner til Søvik. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

¹²⁷ Stapo til Wagner. 12. august 1943. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* Statspolitiets arkiv. RA/S-1329/G/Ga/L0014.

¹²⁸ Tronstad, *Jødene på Agder*, 154.

¹²⁹ Tronstad, *Jødene på Agder*, 154.

deportert til konsentrasjonsleiren Stutthof i Polen. Tronstad påpeker at det er flere tegn på at Sipo anså både Grete og Friedrich Doller som «fulljøder» på dette tidspunktet. Friedrich ble registrert med det jødiske kjennetegnet «Israel» da han ble internert på Grini, mens Grete ble plassert på avdelinger før jødiske kvinner i Stutthof.¹³⁰ Begge overlevde oppholdet i Stutthof. I mellomtiden startet tyskerne i Norge arbeidet med å likvidere Doller-ekteparets bo.

I løpet av 1944 ble Doller-ekteparets bo likvidert, i det som ble en langvarig prosess med mange involverte parter. I arkivet etter Likvidasjonsstyret har vi et omfattende kildemateriale som omtaler likvideringen av Doller-boet. Det hele startet med ordre fra Wilhelm Wagner i Gestapo. 14. januar 1944 sendte han beskjed til Likvidasjonsstyret om at de kunne starte likvidasjonen av Doller-ekteparets bo.¹³¹ Sikkerhetspolitiet hadde etablert at de kunne regnes som «fulljøde», og ekteparet var blitt overført til Grini fangeleir. Wagner skrev at ADSt i Kristiansand hadde regnet seg frem til at boet skulle være verdt omtrent 46 000 kroner. Både Friedrich og Grete Doller hadde som nevnt vært til avhør på Arkivet, og det virker sannsynlig at dette estimatet ble utarbeidet i forbindelse med arrestasjonen og avhørene. Friedrich Dollers forretningspartner Mons Fuhr ble utnevnt som bobestyrer 8. februar 1944, og i skrevet fra Likvidasjonsstyret ble arbeidsbeskrivelsen gjengitt.¹³² Slik Tronstad påpeker, er det lite som tyder på at Fuhr ønsket å bli kvitt Doller fra forretningsarbeidet sitt, og han hadde antakeligvis som mål å beskytte ekteparets bo så langt det var mulig.¹³³ De konkrete direktivene om likvideringen kom fra det tyske sikkerhetspolitiet, ifølge skrevet. Det betyr altså at Sipo både ga ordren om at Doller-ekteparets bo skulle bli likvidert og utarbeidet konkrete retningslinjer for hvordan det skulle gjennomføres.

I månedene som fulgte ble Doller-ekteparets bo likvidert. 10. februar 1944 kunne man i de Offentlige Kunngjøringer i Fritt Folk lese et proklama om likvideringen av Dollers bo.¹³⁴ Der ble alle som mente de hadde krav på eiendeler fra boet bedt om å sende dette kravet til bobestyrer Fuhr. I skrevet Fuhr mottok fra Likvidasjonsstyret er det skrevet at det var dem som publiserte kunngjøringen på vegne av Fuhr. Det var mange som ønsket å få tak i gjenstander fra boet, og det skulle bli en lang prosess med mange involverte parter. Det var nemlig både norske og tyske SS-folk som ville få klørne i boet, mens også de tyske

¹³⁰ Tronstad, *Jødene på Agder*, 160-161.

¹³¹ Wagner til Likvidasjonsstyret. 14. januar 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹³² Likvidasjonsstyret til Fuhr. 8 februar 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹³³ Tronstad, «Hvem var jødene?», 111.

¹³⁴ Mons Fuhr. «Proklama» i Offentlige kunngjøringer. 10. februar 1944.

okkupasjonsmyndighetene ville få tak i flere gjenstander. Bak kulissene sto Wilhelm Wagner og hadde siste ord i flere saker. Det vet vi på grunnlag av kildemateriale fra Likvidasjonsstyret. Det var særlig i slutten av mars 1944 at Wagner personlig var aktiv i forbindelse med fordelingen og likvideringen av boet til Friedrich og Grete Doller. Det er også mye som tyder på at Wagner selv tok en svært verdifull frimerkesamling fra boet.

Norske Fredrik Jensen var medlem av SS og frontkjemper, som i løpet av krigen fikk tittel som *Untersturmführer*. I 2021 ble en dokumentar laget av NRK sendt, hvor historien om Jensen behandles. Men han var også ute etter å få klørne i konfiskert i jødisk bo. I 1944 ønsket han nemlig å kjøpe møbler fra boet til ekteparet Doller, og han fikk da hjelp av Wilhelm Wagner. 16. mars mottok Mons Fuhr et skriv fra Likvidasjonsstyret om at de enda ikke hadde fått noe svar fra Sipo om saken med Fredrik Jensen.¹³⁵ Dagen etter sendte de derfor et nytt skriv til Fuhr hvor de ba om at et utvalg av eiendelen Jensen hadde bedt om ble tilsendt Likvidasjonsstyret. Her var det snakk om både møbler, klær, sengetøy og dekketøy.¹³⁶ Likvidasjonsstyret så det ikke som rimelig at Jensen skulle overta noe mer enn et fåtalls klesplagg, og at heller ikke hans forlovede skulle få kjøpe klær. Heller ikke undertøy kunne han få overta, mente Likvidasjonsstyret. Først i slutten av mars ble Wilhelm Wagner involvert i saken. Da mottok Likvidasjonsstyret et skriv fra ham om saken med Fredrik Jensen og hans ønske om å kjøpe deler av boet. Wagner skrev at Jensen skulle få overta de eiendelene han ønsket, som møbler, med enklere betalingsvilkår.¹³⁷ Saken skulle Likvidasjonsstyret ta videre med Jensen selv, og de to partene skulle komme til enighet. 10. mai mottok Fuhr et skriv fra Likvidasjonsstyret som bekrefter hvordan avtalen mellom dem og Fredrik Jensen til slutt så ut. Jensen hadde betalt 1000 kr allerede da, og skulle i løpet av de følgende ukene betale nye 1000 kr. Siden han skulle ut til frontinnsats i Tyskland skulle moren hans betale de resterende 1000 kr.¹³⁸ Det var altså Wagner som brøt inn i denne saken og bestemte at Jensen skulle få overta de gjenstandene han ønsket, noe som tyder på hvor tett det tyske sikkerhetspolitiet overvåket jødeforfølgelsene også etter 1942. Han hadde selv vært pådriver i forskjellige sider ved arrestasjonen av Doller-ekteparet, og nå spilte han en like viktig rolle i likvideringen av

¹³⁵ Likvidasjonsstyret til Fuhr. 16. mars 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹³⁶ Likvidasjonsstyret til Fuhr. 17. mars 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹³⁷ Wagner til likvidasjonsstyret. 27. mars 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹³⁸ Likvidasjonsstyret til Fuhr. 10. mai 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

boet deres. Den norske SS-mannen Fredrik Jensen var derimot ikke den eneste som ønsket å få tak i deler av Doller-ekteparets bo. Det ville også de tyske myndighetene.

24. mars 1944 sendte Wagner beskjed til Likvidasjonsstyret om at Robra i Kristiansand kom til å sende en liste over gjenstander som skulle brukes på deres kontorer.¹³⁹ Dr. Robra var leder for Rikskommisariatets lokale tjenestested i Kristiansand, og møblene skulle hentes fra boet til Doller-ekteparet. Wagner understrekte at Dr. Robras ønsker skulle oppfylles og at det skulle lånes til ham mot kvittering. 30 mars sendte Robras forespørselen fra Kristiansand til Likvidasjonsstyret. Denne ble videresendt til bobestyrer Mons Fuhr 3. mars. I skrivet fra Dr. Robra i Kristiansand ble det understreket at han «etter konsultasjon med Wagner» la ned krav på en rekke gjenstander, som blant annet tepper, teskjeer og noen kniver.¹⁴⁰ I tillegg ble et flygel taksert og sendt til N.S.D.A.P-restauranten «Tony» i Oslo. Likvidasjonsstyret kunne i samme skriv informere om at Wagner skulle bestemme hvor sølvtøyet skulle leveres, og at Fuhr kom til å få beskjed om dette. Først i juli hørte Fuhr hva som skulle skje med sølvtøyet til Doller-ekteparet. I et skriv fra Likvidasjonsstyret blir det skrevet at sølvtøyet kom til å bli beslaglagt av det tyske sikkerhetspolitiet, som skulle videreføre det til Rikskommisariatet.¹⁴¹ Igjen var det altså Wilhelm Wagner og det tyske sikkerhetspolitiet som trakk i trådene i forbindelse med likvideringen av Friedrich og Grete Dollers bo. Rikskommisariatets lokale avdeling i Kristiansand gikk gjennom Wagner for å få tak i møblene, og det var Sipo som til slutt beslagla Doller-ekteparets sølvtøy. Men det er også mye som tyder på at Wagner selv var interessert i få klørne i en svært verdifull del av Friedrich Dollers bo.

Friedrich Doller hadde opparbeidet seg en frimerkesamling som ble verdsatt til omtrent 15 000 kr. Den samlingen viste Wilhelm Wagner svært stor interesse for. 14. mars 1944 sendte Likvidasjonsstyret et skriv til Wagner angående en frimerkesamling de hadde fått tilsendt fra bobestyrer Mons Fuhr. Der forklarer de at Friedrich Doller, ifølge Fuhr, hadde lovet bort frimerkesamlingen til Grimstad Filatelistklubb lenge før han ble arrestert, og at flere medlemmer av klubben hadde skriftlige bekreftelser fra Doller om dette.¹⁴²

Likvidasjonsstyret ba om råd fra Wagner om hvordan de skulle håndtere situasjonen. Også i

¹³⁹ Wagner til likvidasjonsstyret. 24. mars 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴⁰ Likvidasjonsstyret til Fuhr. 3. april 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴¹ Likvidasjonsstyret til Fuhr. 10. juli 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴² Likvidasjonsstyret til Wagner. 14. mars 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

dette tilfellet var det altså Wagner som ble rådført når det var usikkerhet i forbindelse med en likvidasjon. Etter krigen arbeidet Tilbakeføringskontoret med å oppspore Dollers frimerkesamlingen, og kildematerialet derfra tyder på at den ble sendt til Wagner i det tyske sikkerhetspolitiet.¹⁴³ Likvidasjonsstyret kunne også informere om at frimerkesamlingen var «oversendt Tyske Sikkerhetspoliti v/Hpt.stuf Wagner».¹⁴⁴ I slutten av juni var Fuhr så godt som ferdig med likvideringen av Doller-boet, og i den forbindelse sendte han et skriv til Likvidasjonsstyret hvor han spurte hvordan han skulle loggføre frimerkesamlingen.¹⁴⁵ Han tydeliggjorde nok en gang at samlingen egentlig hadde vært lovet bort til filatelistklubben før arrestasjonen i oktober 1943. Svar fikk han 10. juli. Da informerte Likvidasjonsstyret om at Wagner skulle møte Doller, som da var fengslet på Grini, for å diskutere frimerkesamlingen.¹⁴⁶ Det var trolig etter dette at samlingen endte opp hos Sipo. Som Tronstad viser, fikk Friedrich Doller tilbake store deler av samlingen sin fra en frimerkesamler i Oslo og en i Åmli, som vil si at Sipo trolig solgte den.¹⁴⁷ Det er altså tydelig at det tyske sikkerhetspolitiet, direkte representert ved Wilhelm Wagner, var aktiv involvert i likvideringen av Doller-ekteparets bo.

6.4 Konklusjon: Hva var Sipos rolle i forfølgelsen av jøder på Sørlandet etter 1942?

Selv om de fleste norske jødene var deportert eller hadde rømt før 1943, var det fortsatt noen personer med jødisk bakgrunn igjen i landet. Det tyske sikkerhetspolitiet fortsatte derfor forfølgelsen av enkeltpersoner også etter de store jødeaksjonene høsten 1942. Dette kunne være personer som hadde klart å skjule sin jødiske opprinnelse for okkupasjonsmakten, eller personer man var usikre på om kunne bli deportert eller ikke. I dette kapittelet har jeg vist hvordan Sipo håndterte to slike tilfeller på Sørlandet, nemlig Viktor Fischer og ekteparet Doller. Som et overordnet trekk kan man si at det tyske sikkerhetspolitiet var mer direkte involvert i de enkeltsakene som oppsto i etterkant av arrestasjonene, og da gjerne representert ved leder for IV B4 i Gestapo, Wilhelm Wagner. Wagner spilte en mer direkte rolle i disse

¹⁴³ Jarle O. Stendal til Likvidasjonsstyret. 30. juni 1945. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴⁴ Likvidasjonsstyret. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴⁵ Fuhr til Likvidasjonsstyret. 22. juni 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴⁶ Likvidasjonsstyret til Fuhr 10. juli 1944. Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093/0003.

¹⁴⁷ Tronstad, *Jødene på Agder*, 255.

enkeltilfellene, og også i de mer lokale sakene. Derfor kan det virke som at de gjenværende jødene i Norge var en viktig del av Wagners arbeid i etterkant av de store jødeaksjonene i 1942. Han forsøkte trolig raskt å få en oversikt over hvilke som fortsatt befant seg i Norge. Han ba nemlig om en oversikt fra Knut Rød i Statspolitiet om jøder som hadde rømt landet, og jøder som fortsatt var fengslet i Berg og Bredtveit.

Viktor Fischer kjente Sipo godt til fra før, og da han ble arrestert i februar 1943 var det tredje gang tyskerne hadde tatt ham. Doller-ekteparet hadde klart å skjule sine jødiske aner lenge, men høsten 1943 ble også de arrestert. De to tilfellene er derfor ganske ulike, men de bærer fortsatt noen likhetstrekk. For det første kom ordren om å arrestere både Viktor Fischer og Doller-ekteparet fra det tyske sikkerhetspolitiet, og det meste tyder på at det var nettopp Sipo og Wagner som var initiativtaker i begge disse sakene. Det var Wagner som beordret Fischer overført til Grini fra Bredtveit, og også Grete og Friedrich Doller ble internert på Grini. I begge tilfellene satt de fengslet på Grini mens Sikkerhetspolitiet gjennomførte sine undersøkelser inn i bakgrunnen deres, for å så kunne avgjøre hva som skulle gjøres med dem. Grini var, i motsetning til Berg og Bredtveit, en tysk fangeleir, og det kan virke som at Sipo ønsket å internere jøder der i påvente av disse undersøkelsene. Ønsket de å ha dem i en tysk fangeleir fordi de da hadde enda mer «kontroll» på dem? Det var også regelmessige fangetransporter fra Grini til leirer på kontinentet. Og det var til syvende og sist det tyske sikkerhetspolitiet som tok avgjørelsene på hva som skulle skje med Viktor Fischer og Friedrich og Grete Doller. Det var undersøkelsene gjennomført av det tyske sikkerhetspolitiet som var grunnlag for disse avgjørelsene. Til slutt var det Sipo som konkluderte med at Viktor Fischer ikke var «jødisk nok» til å bli deportert, og dermed avgjorde at han skulle få leve. I saken med Doller-ekteparet ble konklusjonen motsatt. Sipo avgjorde at Doller-ekteparet var «fulljøder», og at de dermed skulle bli deportert. At de ble deportert til Stutthof, og ikke Auschwitz, kan tyde på to ting. For det første kan det bety at Doller slapp «billigere unna» fordi han hadde jobbet som tolk for tyskerne i starten av krigen, men det kan også tyde på at Sipo ikke var helt sikre på avgjørelsen sin da de ble deportert.

Det tyske sikkerhetspolitiet spilte også en viktig rolle i likvideringen av boet til Friedrich og Grete Doller. Allerede da ekteparet ble arrestert var de til avhør hos Sipo på Arkivet. De var trolig de eneste jødiske fangene der i løpet av krigen. Antakeligvis hadde Sipo på Arkivet da kommet frem til en estimert verdi av boet til Friedrich og Grete Doller. Dette estimatet var på 46 000, og ble kommunisert til Wilhelm Wagner ved BdS i Oslo. Wagner sendte da ordre til Likvidasjonsstyret at ekteparets bo skulle likvideres. Samarbeidet mellom de to var svært tett.

For selv om det var nettopp Likvidasjonsstyret som hadde hovedansvaret for prosessen, rådførte de seg flere ganger med Wilhelm Wagner om den videre saksbehandlingen. Wagner spilte altså personlig en særlig stor rolle i denne likvidasjonsprosessen. Da de tyske myndighetene ville ha gjenstander gikk de gjennom Wagner, og det var han som bestemte at kontoret i Kristiansand skulle få alt de ønsket. Det var Sipo som skulle ta imot sølvtøyet for å så levere det til Rikskommissariatet. Også da en norsk NS-mann ønsket å kjøpe flere ting, brøt Wagner inn. Han ba da Likvidasjonsstyret om å komme til en enighet med Fredrik Jensen om en nedbetalingsplan for de gjenstandene han ønsket å kjøpe. Det er også mye som tyder på Sikkerhetspolitiet tok en svært verdifull frimerkesamling fra Friedrich Dollers bo, i en sak som Wagner igjen behandlet personlig. Wagner hadde også planlagt et møte med Doller på Grini for å diskutere denne frimerkesamlingen som var verdsatt til omtrent 15 000 kroner. Det som er særlig interessant er at Likvidasjonsstyret til stadighet rådførte seg med Wagner, og at det var han som tok avgjørelsene. I korrespondansen mellom bobestyrer Mons Fuhr og Likvidasjonsstyret ble det flere ganger uttrykt at det tyske sikkerhetspolitiet hadde bestemt noe, eller at det var blitt sendt henvendelser dit om forskjellige spørsmål. Der det var noen tvil, var det til syvende og sist det tyske sikkerhetspolitiet som tok de endelige avgjørelsene.

Kapittel 7: Konklusjon

Holocaust i Norge var del av et masse mord som omfattet stort sett hele tyskokkuperte Europa. Her i landet, på lik linje med resten av Europa, var det ikke begrenset til en enkelt aksjon, men det var en lang rekke diskriminerende tiltak som til slutt hadde total utslettelse som sitt endelige mål. Fokuset i denne oppgaven har vært på det tyske sikkerhetspolitiet, som i utgangspunktet ønsket å fremstå som en passiv og tilbaketrukket aktør. Men var de egentlig det? Målet med denne oppgaven har vært å få en oversikt over nettopp dette: hva var Sipo rolle i Holocaust på Sørlandet?

Jeg har tatt for meg de følgende hovedspørsmålene: 1) Hvilken rolle spilte det tyske sikkerhetspolitiet i undertrykkelsen og deportasjonene av jødene på Sørlandet både før, under og etter massearrestasjonene høsten 1942? 2) Hvordan forholdt Sikkerhetspolitiet seg til tvilstilfeller? 3) Hvilken rolle spilte Sipo i likvideringen av Feins Magasin og videreføringen av City Dressmagasin? 4) Kan man generelt prate om Sipo som en skjult pådriver bak Holocaust på Sørlandet? Jeg har prøvd å svare på dette ved å se på etablert forskning og med et annerledes blikk på kildematerialet. Ettersom kildematerialet etter Sipo ble tilintetgjort i

krigens siste dager, ble Statspolitiets arkiv, og særlig korrespondanse med det tyske politiet, en viktig kilde. Jeg har også brukt kilder etter Likvidasjonsstyret og sett på flere landssviksaker.

7.1 Sipos rolle i Holocaust på Sørlandet

Det var mange diskriminerende antijødiske tiltak på Sørlandet under krigen, og denne oppgaven har vist at det tyske sikkerhetspolitiet spilte en avgjørende rolle i de aller fleste av dem. Det startet allerede noen uker etter den tyske okkupasjonen av Norge. Da startet også en dynamikk som kom til å gjøre seg gjeldende gjennom store deler av krigen, nemlig at Sipo ga ordre som det norske politiet skulle gjennomføre. Et tydelig eksempel på dette er jakten på Paul og Marianne Hauke. Sikkerhetspolitiet startet med forfølgelsen av enkeltpersoner kort tid etter okkupasjonen. Allerede i mai ble ekteparet Hauke etterlyst av Sikkerhetspolitiet, og igjen ønsket Sipo at norsk politi skulle delta i jakten. Paul og Marianne Hauke var tyske flyktninger og havnet derfor på nazistenes liste over «fiender av staten». En annen person som ble offer for Sipos tidlige forfølgelse var Moritz Rabinowitz. Haugesund-mannen, som eide City Dressmagasin i Kristiansand, ble jaktet på og til slutt arrestert av Sipo på grunn av hans tyskfiendtlige holdninger. Den første tiden etter okkupasjonen kan vi se at Sipos rolle først og fremst gikk ut på forfølgelse av enkeltpersoner som Moritz Rabinowitz og Hauke-ekteparet, men også som initiativtaker til merking og registrering av jødiske forretninger, og inndragelse av norske jøders radioer. Allerede noen uker etter den tyske invasjonen forsøkte nemlig Sikkerhetspolitiet i Kristiansand å få en oversikt over de jødiske forretningene i byen. Det fantes to: City Dressmagasin og Feins Magasin. Disse ble registrert og merket med «jødisk forretning» i butikkvinduet av politiet i Kristiansand, etter ordre fra Sipo. Som det første antijødiske tiltaket skulle også norske jøders radioapparat konfiskeres, og politiet hadde derfor fått ordre om å lete hos de to forretningene. Det var likevel tydelig at Sipo raskt ønsket å få en oversikt over de jødiske forretningene i Kristiansand, og de må ses på som initiativtaker til disse tidlige antijødiske tiltakene. Sikkerhetspolitiet forsøkte altså å bruke det norske politiet så mye som mulig for å skjule sin egen rolle så godt de. I forbindelse med de tidlige antijødiske tiltakene fikk de også testet hvor villige norsk politi var til å utføre slike ordre.

I løpet av 1942 så man en radikaliseringsprosess i tyskernes antijødiske tiltak over hele Europa, og i Norge fikk man da en omfattende økning av slike tiltak. De aller fleste kom fra det tyske sikkerhetspolitiet. I starten av 1942 ga Sikkerhetspolitiet i Oslo ordre om at alle norske jøder skulle registreres og få legitimasjonsbevis merket med «J». Dette skjedde i hele Norge, også

på Sørlandet. Sipo utarbeidet retningslinjer for hvem som kunne regnes som «fulljøder» og derfor måtte registreres. I tillegg fikk alle registrerte jøder et spørreskjema som måtte fylles ut, men det var et tiltak som kom fra NS, altså norsk hold. Registreringen som ble gjennomført i forbindelse med J-stemplingen la grunnlag for arrestasjonene høsten 1942. Det var norsk politi som gjennomførte disse arrestasjonene i Norge, og slik var det også på Sørlandet. Det var trolig lokale politikammer som fikk oppgaven. Men Sipo overvåket tilsynelatende arrestasjonene tett, og et tydelig eksempel på det er situasjonen med Astrid og Viktor Fischer. Astrid Fischer ble løslatt etter kort tid etter ordre fra Sipo, etter at de fant ut at hun ikke var jødisk. Viktor Fischer var dermed gift med en ikke-jødisk person, og skulle derfor i utgangspunktet ikke bli arrestert. Han ble sendt til Berg og Bredtveit og satt fengslet der før han ble løslatt, igjen etter ordre fra Sipo. Det virker altså som at det tyske sikkerhetspolitiet fulgte arrestasjonene tett høsten 1942, og de ikke nølte med å bryte inn når det gjaldt tvilstilfeller hvor man var usikre på om noen skulle deporteres eller ikke. Grunnlaget for arrestasjonene ble laget med utgangspunkt i et tiltak fra Sikkerhetspolitiet, og det var også Sipo som utarbeidet kravene for hvem som skulle registreres. Disse premissene bidro til at ingen av de fastboende jødene på Sørlandet ble drept. Paul Schles og Bernhard Kletzewski unngikk på lik linje med Viktor Fischer deportasjonen fordi de var gift med ikke-jødiske personer, og Eva Kletzewski slapp unna fordi hun ikke kunne regnes som «fulljøde».

Det tyske sikkerhetspolitiet beslagla både eiendeler, verdier og forretninger til jøder over hele landet. Veldig ofte ble beslagene gjort av norsk politi og deretter videreført til Likvidasjonsstyret, og det er derfor særlig interessant å se på når Sipo involveres i saken. I Kristiansand fantes det to jødiske forretninger som opplevde to forskjellige skjebner under krigen. Feins Magasin, som var eid av Julius Fein, ble til slutt likvidert av en bobestyrer i Kristiansand. Sipos rolle i likvideringen av filialen i Kristiansand er uklar, men deres involvering i behandlingen av forretningen i Stavanger er tydeligere. Sipo utnevnte bobestyrer, beslagla forretningen og stjal til og med deler av boet. Det var bobestyrer i Stavanger som ba Bredland, lensmann i Søgne, om å likvidere Feins Magasin i Kristiansand. Hovedansvaret for likvideringsprosessen virker altså å ligge hos bobestyreren og Likvidasjonsstyret. Saken ble startet av det tyske sikkerhetspolitiet, først og fremst da de arresterte Julius Fein, men også da beslagla forretningene og verdiene hans, før saken ble overført til bobestyreren og etter hvert Likvidasjonsstyret. I saken med City Dressmagasin er det tyske sikkerhetspolitiets rolle mer fremtredende, slik det har blitt vist i tidligere forskning. Sipo forsøkte flere ganger å likvidere forretningen, men ved hjelp av advokat Peersens

personlige relasjoner i Sipo ble disse forsøkene stoppet. City Dressmagasin ble derfor ikke likvidert, og driften ble videreført.

Etter de store jødeaksjonene høsten 1942 var det ikke mange jøder igjen i Norge. Noen av dem som var igjen var ifølge det tyske sikkerhetspolitiet ikke «jødiske nok» til å bli deportert. De kunne enten være «halvjøder» eller «kvartjøder» ut ifra tyskernes Nürnberg-prinsipp, eller være gift med ikke-jødiske personer. Noen hadde også klart å skjule sin jødiske tilknytning for politiet. Men i etterkant av de store jødeaksjonene ble det tyske sikkerhetspolitiet mer direkte involvert i enkeltsaker rundt om i Norge. Jødeforfølgelsene var på ingen måte over. Wilhelm Wagner, leder for avdelingen i Gestapo som blant annet hadde ansvar for de norske jødene, tok seg personlig av en rekke saker. To av disse sakene involverte jødiske personer på Sørlandet. Den ene var forfølgelsen av Viktor Fischer. I mars 1943 ble han arrestert for tredje gang etter ordre fra Sipo, og noen uker senere ble han overført til Grini. Ordren om overføringen kom fra Wagner selv. Det virker som at Sipo ønsket å ha Fischer på Grini mens de undersøkte hans jødiske avstamning. Undersøkelsene de gjorde kom frem til at Fischer var å regne som «halvjøde», og han ble derfor til slutt løslatt. Det var tydelig at Sipo var opptatt av å ta jøder som hadde unnslettet arrestasjon i 1942 og utførte grundige undersøkelser ved tvilstilfeller. I løpet av 1943 forsøkte trolig Wagner og Sipo å få oversikt over jøder som fortsatt befant seg i Norge. Han ba i løpet av våren og sommeren om lister fra Stapo over alle jødiske fanger i Berg og Bredtveit fengsel og dem man antok hadde rømt landet. Det er uklart om det var disse undersøkelsene som gjorde at Friedrich og Grete Doller ble oppdaget i oktober 1943.

Doller-ekteparet hadde nemlig klart å skjule sin jødiske identitet for politiet lenge, og de unngikk arrestasjonen i 1942. Men i oktober ble de arrestert og avhørt av Sipo på Arkivet. Deretter var ekteparet fengslet på Grini frem til august 1944, da de ble deportert til Stutthof. På lik linje med Viktor Fischer satt Doller-ekteparet på Grini mens det tyske sikkerhetspolitiet gjennomførte sine undersøkelser inn i deres bakgrunn. Korrespondanse med Likvidasjonsstyret tyder på at Sipo vurderte dem begge som «fulljøder», og Wagner ga i januar 1944 ordre om at ekteparets bo dermed skulle likvideres. Likvideringen av Doller-ekteparets bo var i utgangspunktet en sak for bobestyrer Mons Fuhr og Likvidasjonsstyret, men Wagner og Sipo kom nok en gang til å gripe inn. Ved avhørene på Arkivet hadde nok Sipo kommet frem til at Doller-ekteparets bo hadde en verdi på rundt 46 000 kr, en påstand de videresendte til Wagner i Oslo. Og det var mange som ville ha en del av Doller-boet. Tyske myndigheter i Kristiansand og en norsk NS-mann fikk godkjennelse av Wagner i Sipo om å

kunne kjøpe forskjellige gjenstander, og Wagner ga da selv ordren til Likvidasjonsstyret om at deres ønsker skulle bli innfridd. Sipo tok også selv en frimerkesamling med en total verdi på rundt 15 000 kr. Det som er særlig interessant i dette tilfellet er at Likvidasjonsstyret flere ganger henvendte seg til Wagner der de var usikre på saksgangen.

7.2 En skjult pådriver?

Kan man snakke om det tyske sikkerhetspolitiet som en skjult pådriver bak Holocaust på Sørlandet? Og i hvilke situasjoner ble de mer aktivt involvert? Sipo fremstår, slik det har blitt etablert i tidligere forskning på temaet, som en initiativtaker og koordinator av jødeforfølgelsene i Norge. De startet de tidlige anti-jødiske tiltakene, som forfølgelse av enkeltpersoner og «J-stemplingen», men selve utføringen overlot de til det norske politiet. De involverte det norske politiet både i den tidlige forfølgelsen av Hauke-ekteparet og Moritz Rabinowitz, og de overlot selve gjennomføringen av J-stemplingen til lokale politikammer. På den måten fikk de tidlig etablert at det norske politi kunne bli brukt til å lette gjennomføringen av jødeforfølgelsene i Norge og på Sørlandet. Flere av de tidlige anti-jødiske tiltak ble innført etter ordre fra Sipo, men ble gjennomført av norsk politi, og dette ble et mønster som etablerte seg svært tidlig etter okkupasjonen.

Sipo utarbeidet også selve utgangspunktet for deportasjonene i 1942, ved å etablere visse kriterier for hvem som skulle arresteres. Disse retningslinjene åpner for en særlig stor rolle for det tyske sikkerhetspolitiet på Sørlandet. Kriteriene innebar at personer som var gift med ikke-jødiske personer ikke skulle deporteres. Det samme gjaldt personer med visse statsborgerskap, som for eksempel rumensk. Dette åpnet for flere tvilstilfeller på Sørlandet, ettersom de aller fleste jøder på Sørlandet falt utenfor kriteriene for deportasjon. Det var norsk politi, og særlig lokale politikammer, som fikk hovedansvaret for arrestasjonene på Sørlandet, men det tyske sikkerhetspolitiet overvåket prosessene tett. Ved arrestasjonen av Viktor og Astrid Fischer ser man et tydelig eksempel på at Sipo gikk mer aktivt til verks og involverte seg direkte i saker der det var usikkerhet. Viktor Fischer var rumensk jøde og gift med en ikke-jødisk person, og saken ble derfor en sak for det tyske sikkerhetspolitiet. Under arrestasjonene fremstår altså Sipos rolle som en slags observatør, som brøt inn i tvilstilfeller, men også som en initiativtaker til flere av tiltakene. Disse mønstrene er de samme som Bruland har påpekt tidligere som mer generelle trekk ved Holocaust i Norge, og mine funn tyder altså på at disse mønstrene var gjeldende også på Sørlandet.

Etter de store arrestasjonene i 1942 fikk Sipo en mer direkte rolle i forfølgelse av jøder som av forskjellige årsaker hadde unngått arrestasjon. Det var Wilhelm Wagner i Gestapo som håndterte disse sakene personlig, og han beordret arrestasjonen av både Viktor Fischer og Doller-ekteparet. Ordren gikk via Statspolitiet til de lokale politikammer, som er i tråd med mønsteret som ble etablert tidligere. Fischer og Doller-ekteparet satt fengslet på Grini mens de ventet på at Sipo skulle gjøre sine undersøkelser inn i deres bakgrunn. At det tyske sikkerhetspolitiet gjennomførte slike undersøkelser og til slutt tok avgjørelsene ved tvilstilfeller betyr at de også helt konkret avgjorde norske jøder skjebner. Å bli deportert til konsentrasjonsleirer i Tyskland eller tyskokkuperte områder betydde veldig ofte døden. Dermed bestemte altså Sipo hvem som skulle få leve og hvem som skulle dø.

Det tyske sikkerhetspolitiets rolle blir mer klar i likvidasjonen av de to jødiske forretningene i Kristiansand. Det var Sipo som forsøkte å få City Dressmagasin likvidert. I situasjonen med Feins Magasin virker det likevel som at saken i stor grad ble videreført til Likvidasjonsstyret og bobestyrerne, og at Sipo da i stor grad overlot ansvaret til dem. Det betyr ikke at Sipo ikke var involvert i det hele tatt. Slik Thomas V. Hagen argumenterer for i sin forskning om temaet, kan mye tyde på Peder Pedersens advokat og hans personlige forbindelser i Sipo sørget for at City Dressmagasin ble videreført fremfor å bli likvidert, slik de aller fleste jødiske forretninger ble.

Det tyske sikkerhetspolitiet var altså en av de mest aktive aktørene i Holocaust på Sørlandet. Bjarte Bruland og Synne Corell har tidligere stilt noen av de samme spørsmålene til det tyske sikkerhetspolitiets rolle i forfølgelsen av de norske jødene. Bruland har særlig pekt på at Sipo fremstår som en «motor» bak radikaleringen av de antijødiske tiltakene i Norge, men at de så ofte som mulig ønsket å engasjere lokale aktører. Han påpeker også at jødeforfølgelsene i Norge må ses på som et samarbeid mellom norske organer og den tyske okkupasjonsmakten. Dette mønsteret blir også tydelig på Sørlandet, der Sipo brukte det norske politiet til å gjennomføre tidlige antijødiske tiltak og etter hvert arrestasjoner.¹⁴⁸ Også Corell kommer frem til lignende konklusjoner: den tyske okkupasjonsmakten hadde som mål å tømme Norge for jøder, men at også norske organer spilte selvstendige roller i forfølgelsen av de norske jødene.¹⁴⁹ Funnene i denne oppgaven tyder altså på at man kan se de samme tendensene og mønstrene i jødeforfølgelsene på Sørlandet som man så andre steder i Norge.

¹⁴⁸ Bruland, *Holocaust i Norge*, 657.

¹⁴⁹ Corell, *Likvidasjonen*, 39.

Det tyske sikkerhetspolitiet var altså en av de mest aktive aktørene i Holocaust på Sørlandet. Sipo fungerte både som initiativtaker og en observatør som overvåket det norske politiet i deres gjennomføring av ordrene. I tvilstilfeller var det Sipo som tok avgjørelsene om behandling av jøders bo og enkeltpersoners skjebner, og dermed tok de også avgjørelser om liv eller død. Gjennomføringen av Holocaust på Sørlandet ble riktig nok ikke gjort av Sikkerhetspolitiet alene. Norsk politi, Statspolitiet, NS og Likvidasjonsstyret muliggjorde forferdelighetene og var ofte helt sentrale i gjennomføringen. Men det tyske sikkerhetspolitiet må også ses på som en klar pådriver bak Holocaust på Sørlandet.

Kilder:

Arkivmateriale:

Statspolitiets arkiv:

RA, Statspolitiets arkiv. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 58

RA, Statspolitiets arkiv. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 1-94*. RA/S-1329/G/Ga/L0001, mappe 81.

RA, Statspolitiets arkiv. *Arrestasjoner av jøder, jøder utenbys 95-255*. RA/S-1329/G/Ga/L0002, mappe 118

RA, Statspolitiets arkiv. *Skriv vedr. jøder I-Ø. Oppgaver over internerte jøders formuer m.v.* RA/S-1329/G/Ga/L0014

Tilbakeføringskontorets arkiv:

RA, Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0093, mappe 3

RA, Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0095, mappe 3

RA, Tilbakeføringskontorets arkiv. *Jødeboer sønnenfjelds utenom Oslo og Akerhus*. RA/S-1564/H/Hcd/L0095, mappe 4

Landssvikarkivet:

RA, Landssviksak 346/45. Haugesund politikammer. RA/S-3138-29/D/Da/L0057/0008

RA, Landssviksak 166/45. Kristiansand politikammer. RA/S-3138-26/D/Db/L0010/0001

RA, Landssviksak 121/45. Kristiansand politikammer. Avhør av Ole Wehus, fhv. Statspolitibetjent. Rapport av A. Ødegaard, 26. juni 1946. RA/S-3138-26/D/Db/L0079/0001

RA, Landssviksak 121/45. Kristiansand politikammer. Det tyske sikkerhetspolitiet og det aksjoner sammen med det norske statspolitiet. Rapport av Rudolf Kerner, 5. juli 1946. RA/S-3138-26/D/Db/L0079/0001

RA, Landssviksak 121/45. Kristiansand politikammer. Det tyske sikkerhetspolitiet og det aksjoner sammen med det norske statspolitiet. Rapport av Rudolf Kerner, 15. august 1946.
RA/S-3138-26/D/Db/L0079/0001

Aviser:

Kjerulf Bredland. «Proklama» i Offentlige kunngjøringer, 14. august 1943. *Fritt Folk*.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_frittfolkoslo_null_null_19430814_8_187_1

(Red) Magne Torsvik. *Fædrelandsvennen*. 23. januar 1942. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_faedrelandsvennen_null_null_19420123_68_19_1

(Red) Magne Torsvik. *Fædrelandsvennen*. 23. januar 1942. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_faedrelandsvennen_null_null_19420123_68_19_1

Mons Fuhr. «Proklama» i Offentlige kunngjøringer. 10. februar 1944. *Fritt Folk*.
http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_frittfolkoslo_null_null_19440210_9_34_1

(Red) Thv. Johanessen. *Fædrelandsvennen*, 26. august 1943. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digavis_faedrelandsvennen_null_null_19430826_69_196_1

Litteratur:

Bergfald, Odd. *Gestapo i Norge*. Oslo: Hjemmenes Forlag, 1978.

Bruland, Bjarte. *Holocaust i Norge: Registrering, Deportasjon, Tilintetgjørelse*. Oslo: Dreyers Forl, 2017

Corell, Synne. *Likvidasjonen: Historien Om Holocaust i Norge Og Jakten På Jødernes Eiendom*. Oslo: Gyldendal, 2021.

Emberland, Terje, and Matthew Kott. *Himmlers Norge: Nordmenn i Det Storgermanske Prosjekt. Aschehoug Dokumentar*. Oslo: Aschehoug, 2013.

Eriksen, Trond Berg; Harket, Håkon; Lorenz, Einhart. *Jødehat: Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Cappelen Damm, 2009

Grimnes, Ole Kristian. «Historieskriving om okkupasjonen. Det nasjonale konsensussyndromets gjennomslagskraft» *Nytt Norsk Tidsskrift* (2), 1990: 108-121.

Grimnes, Ole Kristian. *Norge under andre verdenskrig. 1939-1945*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 2018

Hagen, Thomas V.H., Mirjam Kristensen, Gro Jenny Kvanvig, Bjørn Tore Rosendahl, and Arkivet Freds- Og Menneskerettighetssenter. *Brennpunkt Arkivet: Okkupasjon, Motstand, Fangenskap Og Samarbeid I Agder 1940-1945*

Hagen, Thomas V., Kvanvig, Gro og Tronstad, Roger. *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016)

Hagen, Thomas V. «Likvidasjon av to jødiske forretninger i Kristiansand», i *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016)

Hetland, Øystein. *In the shadow of the SS: Three Norwegian Police districts 1940–1945*. PhD-avhandling. Universitetet i Oslo, 2020.

Kjeldstadli, Sverre. *Hjemmestyrkene: Hovedtrekk Av Den Militære Motstanden under Okkupasjonen*. Nesøya: Bokstav & Bilde, 2011.

- Kvanvig, Gro. «Ringer i vann. En historie om en familie på flukt» i *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016)
- Maerz, Susanne. *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetskurs*. Oslo: Unipub, 2010
- Mangset, Stine Eriksen. *En kamp om verdier, Likvidasjonsstyret for inndratte jødiske formuer*. Mastergradsavhandling. Universitetet i Oslo. 2015
- Mendelsohn, Oscar. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind 1. Universitetsforlaget, 1969
- Nøkleby, Berit. *Gestapo: Tysk Politi I Norge 1940-45*. Oslo: Aschehoug, 2017.
- Strømsmoen, Adrian Busk. *Plyndrer og jurist Bobestyrernes behandling av inndratt jødisk eiendom i Oslo og Aker under Holocaust i Norge, 1942-1944*. Mastergradsavhandling. Universitetet i Oslo. 2019
- Sæland, Frode. *Herman Beckers krig. Historien om familien Becker og jødene i Rogaland under andre verdenskrig*. Oslo: Aschehoug, 2009.
- Sørensen, Øystein. «Forskning om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver. *Nytt Norsk Tidsskrift (1)*, 1989: 40-58.
- Taraldsen, Kristen. *Arkivet: Torturens Høyborg. Ny Utgave. ed.* Kristiansand: Arkivet Freds- Og Menneskerettighetssenter, 2019.
- Tronstad, Roger. *"Denne Seige Rase": Antisemittisme På Agder Inntil 1945*. Kristiansand: Arkivet, 2021.
- Tronstad, Roger. «Hvem var jødene», i *Jakten Etter Jødene På Agder: Fortellinger Om Det Sørlandske Holocaust*. Thomas V. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad. (Kristiansand: Stiftelsen Arkivet, 2016)
- Tronstad, Roger. *Jøder På Agder: 1851-1945. Kristiansand: Portal, 2015.*